

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Güz 2022 / 2: 51-76.

İrk Bitig’de Hayvan İsimlerinin Sembolik Değerleri

Gamze ÇELİKELOĞLU*

Öz: Eski Türkçe Dönemi’nin içerisinde Uygur Türkçesinin eseri olarak bilinen İrk Bitig, bir fal kitabıdır. Uygur Dönemi eseri olmasına rağmen Runik harfler ile yazılmış tek kitap olma özelliği göstermektedir. Her biri birer fal olarak nitelendirilen ve altmış beş raktan oluşan İrk Bitig, hem Runik harfli bir metin olması açısından hem de iyilik ve kötülük bağlamında insanlara yol göstermesi açısından Türk ve dünya kültür mirası ve edebiyatı için oldukça önemlidir. İyilik ve kötülüğün sembolize edildiği kitapta, bu durum hayvan adları aracılığı ile yapılmıştır. Bu yüzden eserde, birçok hayvan ismi geçmektedir. Tarihsel Türk dili metinlerinde sıkça kullanılan hayvanlar ve bu hayvanların sembolize ettiği anlamlar mevcuttur. Bu sembolik anlamlar sayesinde duygular, istekler, öğretiler insanlara verilmeye çalışılmıştır. Semboller aracılığı ile insanlara yol gösterme bağlamında iyiliğin ve kötülüğün anlatıldığı İrk Bitig’de hayvanlar oldukça önemlidir. Bu çalışmamızda, İrk Bitig’de geçen hayvan adlarının Tarihsel Türk dili metinlerinden beri süregelen sembolik anlamları, diğer mitolojilerde ve öğretilerdeki anlamları ile karşılaştırılması ve İrk Bitig’deki sembollerin bağlama göre nasıl bir anlam kazandığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İrk Bitig, Runik metin, Hayvan adları, Sembolik anlam
Symbolic Values of Animal Names in İrk Bitig

Abstract: Known as the work of Uyghur Turkic in the Old Turkic Period, İrk Bitig is a fortune-telling book. Although it is a work of the Uyghur Period, it is the only book written in Runic letters. İrk Bitig, each of which is described as a fortune telling and consisting of sixty-five races, is very important for Turkish and world cultural heritage and literature, both in terms of being a runic-lettered text and guiding people in the context of good and evil. In the book, which symbolizes goodness and evil, this is done through animal names. Therefore, many animal names are mentioned in the work. There are animal names that are frequently used in the texts of historical Turkic language and there are meanings which these animals symbolize. Thanks to these symbolic meanings, emotions, wishes and teachings have been tried to be given to people. In İrk Bitig, where goodness and evil are told in the context of guiding people through symbols, animals are very important. In this study, the symbolic meanings of the animal names in İrk Bitig that have been going on since the Historical Turkish language texts, their comparison with

* Yüksek Lisans öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Türkiye). E-posta: gcgamzecan@gmail.com / ORCID ID: 0000-0003-4372-0705.

their meanings in other mythologies and teachings, and how the symbols in Irk Bitig gain meaning according to the context will be emphasized.

Keywords: *Irk Bitig, Runic text, Animal names, Symbolic meaning*

GİRİŞ

9. yüzyılda Maniheizm Uygurlara ait ve Runik harflerle yazılmış tek kitap olan Irk Bitig, bir fal kitabıdır. Kolofon bölümünde *Taygüntan* manastırında genç bir mürit tarafından ağabeyi *Sangun İtaçuk* için “*Pars yılının ikinci ayının on beşinci gününde*” yazıldığı bildirilen eser, Doğu Türkistan’daki “*Bin Buda Mağaralarında*” bulunmuştur (Tekin, 2017: 13). Uygur Dönemi eseri olmasına rağmen Runik alfabe ile yazılarak zamanımıza kadar eksiksiz olarak gelen yegâne eserdir. Eserin yazıldığı yer, telif tarihi gibi konular hakkında henüz bir fikir birliği oluşturulamamış olsa da kolofon bölümündeki “kaplan yılının ikinci ayındaki on beşinci gün” ifadesinden yola çıkılarak bazı denemeler yapılmıştır. L. Bazin 4 Mart 942, J. Hamilton ise 17 Mart 930 tarihlerini ileri sürmüşlerdir (Steblava, 2011: 196). Daha sonradan V. Thomsen, A.v. Gabain gibi eserin üzerinde çalışan bilim insanları da sadece kolofon bölümünün dikkate alınamayacağını bilerek araştırmalarını ilerletmişlerdir. Bu araştırmacılar, Runik yazının etkileri ile fonolojik, morfolojik, sentaktik özelliklerini ön planda tutarak, Maniheizm ve Budizm gibi dinlerin de yayılma alanını ve zamanını hesaplayıp eserin ne zaman telif edildiğini daha uzun bir zamana yaymayı uygun görmüşlerdir. Irk Bitig’in tek yazma nüshası, Londra British Museum’da el yazmaları bölümüne 8212 numaraları ile kayıt altındadır. Eski Runik Türk alfabesi ile yazılmış olan IB hakkında yapılmış olan ilk çalışma bu alfabeyle de çözen kişi sıfatı alan “*Journal of Royal Asiatic Society, 1912, ss.190- 214*” te yazı çevirimi, İngilizce çevirisi ve açıklayıcı notlar ile anlatan V. Thomsen’dir (Tekin, 2017: 13- 14). Daha sonradan Thomsen’in çalışmalarını topladığı “*Samlede Afhandlinger III. Kopenhagen, 1922, s. 226- 254*” adlı yapıtta tekrardan yayımlanmış olup bir şey değiştirilmeyerek sadece ekleme yapılmıştır (Erdal, 1977). Eser, Türkçe olarak H. N. Orkun tarafından “*Eski Türk Yazıtları*” kitabının ikinci cildinde; Rusça olarak da S. Ye. Malov tarafından “*Pamyatniki drevnyurkskoy pis’ mennosti*” adlı kitapta yayımlanmıştır (Tekin, 2017: 14; Erdal, 1977). Irk Bitig’in çözümlenememiş sorunlarına dair yapılan iki önemli çalışma da Sir Gerard Clauson “*Notes on the Irk Bitig, UAJb., XXXIII/ 3- 4 (1961), 218- 225*”; Marcel Erdal “*Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar, TDAY, Belleten 1977, 87- 119*” adlı makaleler olmakla birlikte Tekin tarafından halen daha çözümlenememiş sorunlar olduğu belirtilmiştir (Tekin, 2017: 13).¹

Irk Bitig, her biri ayrı bir fal olarak nitelendirilen 65 faldan oluşmaktadır. Eserde boş sayfalarında sonradan eklendiği düşünülen Çince yazılar ve kırmızı mürekkep ile yazılmış bir kolofon olmakla beraber Türkçe sayfalar beşinci sayfada başlayıp elli yedinci sayfada bitmektedir (Ercilasun, 2011: 232; Kaya, 2008: 359- 368; Tekin, 2017: 13). Her falın başında siyah daireler vardır ki bunlar sayıları 1- 4 arasında değişen üç dizi halindeki rakamlarla oluşturulmuş sayılardır. Falına bakmak isteyen insan, muhtemelen dört yüzünden her biri bir sayıya delalet eden aşık kemiğini üç defa atmak suretiyle kaç numaralı falın kendisine isabet ettiğini tespit eder”

¹ IB hakkında yapılan çalışmaların detaylı bilgisi için bkz. “Talat Tekin, *Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara, 2017.”

(Ercilasun, 2011: 232).² *Irk* “*kâhinlik, fal, yürektekini dışarı çıkarma*”, *bitig ise* “*yazma, yazı*” anlamlarına gelmektedir (DLT IV, 2006: 96, 218). Kehanette bulunmak, fal bakmak için bazı nesnelere ihtiyaç duyulmuştur. Bunlar kimi zaman bir sayı kimi zaman da hayvan figürleri ya da onlara ait nesnelere. Irklarda geçen hayvan isimleri, falın gidişatını yorumlamak için çok önemli bir sembol iken aynı zamanda falı açmak için de bir aracı konumundadır ve buna göre de isim alırlar. “Hayvanların kürek kemiğine bakıp geleceği keşfedenlere ‘ yağırncı’, koyun tezekleri ile fal açanlar ‘kumalakçı’, muhtelif şeylerden manalar çıkarana da ‘ırımçı’ denir (İnan, 2006: 151- 152).” Altay ve Yakutlar “kürek kemiğini”, Dolganlar ve Karagaslar “geyik kemiğini”, Türk göçebeleri ise “aşık kemiğini” yaygın olarak fallarında kullanmışlardır (İnan, 2006: 155- 156). *Irk Bitig* ‘ de görülen fal sistemi ise Özbek ve Kırgız- Kazaklarda yaygın olarak kullanılan ve üçlü sistemi bünyesinde bulunduran “Kumalak” falına benzemektedir (İnan, 2006: 157).

Irk Bitig’de her falın “öylece biliniz” uyarısı ve sonrasında “iyidir ya da kötüdür” ifadesiyle bir sonuç kısmı bulunmaktadır. Buradan hareketle *Irk Bitig*, aslında iyi ve kötü tezathının içinde bir toplum inşası yaratma görevini üstlenmektedir. Falların bu kadar net ifadelerle bitmesi, ortada herhangi bir muallak durumun olmadığını, verilmek istenenin net ve kesin cümlelerle anlatıldığını ortaya koymaktadır. Steblava’nın “şiiresel minyatür” (Steblava, 2011: 199) olarak nitelendirdiği bu 65 ırk, içerisinde gündelik yaşamdan kültürel mirasa, tartışmalı olan din kitabı olduğu konusundan topluma yön verme görevinin yönlendirdiği ahlaki tablosuna kadar birçok yönden içeriği barındıran bediî yönü kuvvetli bir eserdir.

Eski Türkçede *Tengri* “gök” anlamına gelmektedir. Türkler göğe hep rengi ile ifade edip *Kök Tengri* demişlerdir. Bu yüzden *Kök Tengri* “Gök Tanrı”, yer ise “Yağız yer” idi. *Tengri* sözcüğü Çin’den Baltık’a kadar bütün Türk akrabalıklarında görülmektedir fakat Türkçede kazandığı mana sadece Türklere özgüdür ki Türklerde *Tengri*’nin kazandığı mana Çince *Tien* sözüyle karşılanmaktadır (Ögel, 1978: 60). *Tengri* kelimesi içerdiği derin ve her şeyi içine alan manasıyla Gök Tanrı inancını, Türklük geleneklerini var edebilmiştir. Bu noktada Şamanizm inancıyla birlikte Gök Tanrı inancı Orta Asya halkları ve Türklük kültüründe iç içe geçmiş ve köklü bir yapıyla günümüze kadar gelmiştir. Şamanizm Türklerin en eski inanç sistemlerinden biridir. Kadim Türk kültürünün oluşmasında *Şamanizm*’in önemli bir yeri vardır. *Irk Bitig* de yönlendirmeleri, Uygur Türklerinin yaşadığı bir bağlamda bulunması, Maniheizm ve Budizm gibi dinlerle tanışılan bir çevrede varlığını devam ettirmesi neticesinde Şamanizm inancının tesirlerini eserde yansıtmaktadır. Stebleva, ırkların yorumlanmasında Maniheizm, Budizm ve Şamanizm tesirlerinden bahsederken ayrıca eserin içinde bulunduğu bağlamı da değerlendirmiş ve gerçekçi bir temelde verilen hayvan tasvirlerinin, Orta Asya ve Sibiryalı halkları arasında yaygın olan Şamanist inançlarının mitolojik bir tasavvuru olduğunu dile getirmiştir (Stebleva, 2011: 200). Klyastormiy, ırkları daha büyük bir destan parçası olarak düşünürken Potapov ise “*Altay Şamanizmi*” adlı kitabında Şamanizmi, Eski Türklerde *Irk Bitig* ile ortaya konulan tek kanıt kitap olarak göstermiştir (Potapov, 2012: 8; Sebzecioglu, 2016: 123). Potapov, Malov’ün Şamanizmi İslam dinine bağlaması, dindeki karakter

² IB’deki fal sisteminin detaylı bilgisi için bkz: “Ceval Kaya, *Irk Bitig*’de Falçılık, Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler, (Ed.Emine Gürsoy-Naskali Erdal Şahin), İstanbul, 2008, s. 359- 368.

ve törelerin Şamanizm vasıtası ile yaşadığı düşüncesini doğru bulmakla beraber bunun en iyi örneğini Kırgızların dualarında gördüklerini dile getirmiştir (Potapov, 2012: 42). Irk Bitig'in var olduğu ortam, yazıldığı alfabe ve bunun getirdiği dil özelliklerine bakıldığı zaman çok katmanlı bir yapıda ilerlediği görülmektedir. Bir göç sonucu ile Doğu Türkistan'da bulunmuş da olsa veyahut Maniheist Uygurlar arasında Runik harfleri bilen bir kişi tarafından telif edilmiş de olsa Irk Bitig, Maniheist, Budist ve Şamanizm öğretilerini iç içe sindirerek kendi kültürüne uyarlamıştır. Irk Bitig'in tezatlıklar üzerine kurulu olan yazın dünyası kendisinden sonraki birçok önemli esere de kaynaklık etmiştir. Bu düşünsel temel ve sembolik kavram, Kutadgu Bilig'de, Atabetül Hakayık'ta veya İslami dönem eserlerde de varlığını sürdürmüştür. Irk Bitig'in varlığı, içerdiği anlamlar aslında çok daha büyük bir alanı etkilemektedir. Bu noktadan bakıldığı zaman Maniheizm, Budizm ya da Şamanist öğeler içererek yoluna devam etmiş olsa da zemininde çok daha derin bir töre ve geleneği bulundurmaktadır. Kadim Türk törelerini, geleneklerini günlük yaşamdan, tarım ve hayvancılığa, topluma yön verme kaygısından inanışlara kadar her şeyde görmek mümkündür.

Göçebe bir millet olan Türklerin hayatlarında hayvan oldukça önemliydi. Hayvanların tanrılara, peygamberlere, hanlara, hakanlara olan yakınlığı zaman içerisinde sembolik anlamlar ile anlatılmak isteneni vermeye evrilmiştir. Bütün geleneklerde, kültürlerde ve inançlarda hayvan sembolizmini ve hayvanların getirdiği güç, verdikleri duygu, aktardıkları bağı görmek mümkündür. Hayvanların sembolik dünyası birçok kültürde birbirine benzemektedir (Tokyürek, 2013: 222). Örneğin Köktürk ve Uygur yazıtlarının kaplumbağa üzerine yerleştirilmesi, Çin kültüründe de uzun ömrü ve değişmezliği ifade eden bu hayvan ile ilişkilendirilebilir (Eberhard, 2000: 161-162). Bazen araştırmalarda kaplumbağanın Çin'e Hindistan'dan geldiği de geçmektedir (Roux, 2002: 106). Bunun gibi birçok örneğe bakılarak kültürlerde ve dinlerde hayvan adlarının ve sembolik manalarının çok değişikliğe uğramadığı ve kendini var ettiği görülmektedir.

Irk Bitig, içerisinde birçok hayvan adı barındıran bir öğreti kitabıdır. Öğreti kitabı olmasının temelini de hayvanların sembolik manaları yaratmaktadır. Ayrıca hayvanlar ve hayvancılıkla ilgili de sıfatlar, fiiller ve kavramlar bulunmaktadır. Verilen sembolik anlamlar bu sıfatlar, fiiller ve kavramlar aracılığı ile daha anlamlı hale gelmektedir. Irk Bitig'de geçen bu hayvan adları, fallarda bir kahraman olarak birinci kişiliği ağızdan konuşturulmuştur. Ercilasun'un eserde masalsı unsurları barındırdığı noktasındaki savı da bunu kanıtlamaktadır (Ercilasun, 2005: 237). Bir öğreti kitabı olmasının yanı sıra "fabl" özelliği de göstermesini Jean Paul Roux, "hayvanın gerçek bir kehanet gücünün" olmasına bağlamıştır (Aydoğanlar, 2012: 29). İnsanlar ile hayvanlar arasındaki eşgüdümünden dolayı destanlarda veya diğer kültürü yansıtan kitaplarda hayvanlar, insan hayatını simgelemişlerdir (Roux, 2005: 52, 76). Bunun neticesini de Irk Bitig'de hayvanın başına iyi bir şey geldiğinde fal iyi olarak yorumlanırken; kötü bir şey geldiğinde kötü bir fal olarak yorumlanmaktadır. İyi ve kötü tezatlık temelinde bir yol öğretmeyi amaçlayan Irk Bitig, hayvanlar aracılığı ile insanları yönlendirmiştir. Aşağıda bu hayvan adlarının Türk kadim töresinde,

geleneğinde ve devam eden kültürel kuşaklardaki yansımaları, altında içerdiği derin sembolik anlatımlar verilmeye çalışılmıştır.³

İrk Bitig'de adı geçen hayvan adlarının birden fazla ırkta kullanıldığı görülmektedir. Bu hayvan adları, tek başına kullanıldıklarında tarihsel Türk dili metinlerinde geçen temel anlamlarıyla sembolize edilmiştir. Aynı hayvan adı, başka hayvanlarla kullanıldıklarında ise çarpışma, karışıklık, kavga, gibi durumlarda bağlama göre sembolik anlam kazanmıştır. Bu sebeple makalemizde, hayvan adlarının tarihsel Türk dili metinlerinde geçen temel anlamları üzerine çalışma yapılmış ve sembolize ettiği anlamlar ele alınmıştır.

1. *adğır* “aygır” : (Clauson, 1972: 47)

Eski Türk yazıtlarından 3 farklı yazıtta 4 kere tanıklanmıştır (Aydın, 2016: 13). Tek toynaklı hayvan adlarında gruplandırılan damızlık erkek attır (Efe, 2018: 332). 5. ırkta ise “*adğır*” hayvan adı olarak değil *adğırılık* “aygırlık, aygır olmak” şeklinde bir kavram olarak da verilmiştir. İyiliğin koşulunun mutlu ve güçlü olmaktan geçtiği düşünülürse “aygır” adı iyilik repertuarını oluşturan bir hayvan adı olarak geçmektedir (Seçkin, 2015: 1439- 1440). Sürüsü ile mutlu yaşayan bir aygır, hem gücü elinde bulundurarak hem de mutlu olarak yaşamda insanlara aslında iyilik yaparak bu noktaya gelebileceğini anlatmaktadır.

Ügringe kutlug adğır men. Yagak ıgaç yaylağım kuşlug ıgaç kışlağım. Anta turupan mengileyür men tir. Ança bilingler: Edgü ol. “Sürüsü ile mutlu bir aygırım. Cevizlikler yazlığım, kuşlu ağaçlar kışlağım. Buralarda yaşayıp mutlu oluyorum, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

2. *adığ* “ayı” : (Clauson, 1972: 45-46)

Eski Türk yazıtlarında *adığ* şeklinde kullanımına rastlanmamış olup “*kara adığ*” veya “*yegren adığ*” şekliyle kullanılmıştır (Aydın, 2016: 28). Etçil hayvan adlarında gruplandırılmıştır (Efe, 2018: 337). Ayı, Orta Asya ve Sibirya halklarında ata hayvan olarak geçmektedir ve ata/ana hayvan kültürüne bağlı olarak da kadınların ayılar tarafından kaçırılmasına ilişkin birçok anlatı bulunmaktadır (Roux 2005: 292-297). Başkurtlar ayıdan türediklerine inanır, Yakutlar *ayı kafatası* üzerine ant içerler ve Çin kaynaklarında adalet sembolü olarak yer alırken Şaman inancında, şaman elbiselerinde ayı materyallerinin olması gökyüzüne çıkıp Tanrı ile iletişimi sağlayan yardımcı ruhlardan iri olduğunun da kanıtıdır (Çoruhlu, 2002: 67, 140). İslamiyet öncesinde ayının avlanarak yenilmesiyle birlikte özelliklerinin insana geçtiğini düşünülürken İslamiyet sonrasında ve bazı Türk destanlarında kötü, aptallığın simgesi olarak nitelendirilmiştir (Ögel, 1995: 533; Yener, 2019: 141). 6. ırkta domuz ile karşılaşan bir ayıdan söz edilmektedir. Bu noktada her iki hayvanın da zarar görmesi – ayının karnı yarılması, domuzun dişlerinin kırılması” falın kötü olarak yorumlanmasına neden olur. Doğada güçlü olarak bilinen iki hayvan eşit şartlarda çarpışması sonucu ikisi de zarar görmüştür (Seçkin, 2015: 1444). Ayının; Şaman inancında, Sibirya halkları arasında ve bazı Türk milletleri arasında bu kadar kutsal sayılırken İrk Bitig'de falın kötü olarak yorumlanması, insana kötüyü anlatma

³ Çalışmanın bu bölümünde verilen hayvan adlarının geçtiği ırklar ve çevirileri “Talat Tekin, *Eski Uyğurca Fal Kitabı*, Ankara, 2017.” kitabından alınmıştır.

yolunda bazı Altay- Türk destanlarından gelen tesirin büyüklüğünü ortaya koymaktadır.

Adıglı tonğuzlı ărt ũze sokuşmış ermiş. Adıgıng karnı yarılmış, tonğuzunğ azıgı sınmış tir. Ança biling: Yablak ol. “(Bir) ayı ile (bir) domuz (bir) dağ geçidinde çarpışmışlar imiř. Ayının karnı yarılmış, domuzun azı işleri kırılmış, der. Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür.”

3. *amğa* “yaban keçisi” : (Clauson, 1972: 158)

Runik harfli metinlerden Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında sadece bir kez tanıklanmıştır (Aydın, 2016: 14). Çift toynaklı hayvanlara dâhil edebileceğimiz *amğa*, Kül Tegin’de “*amga*”; Bilge Kağan’da “*amgi*” şekliyle yer almaktadır (Aydın, 2016:14). Dağ keçisi, yaban keçisi bir hükümdarlık sembolüdür ki II. Köktürk Kağanlığı yazıtlarında damgalarına rastlanmaktadır (Yener, 2019: 148- 149; Tokyürek, 2013: 248). Dağ keçisi için *sıgun* kelimesi kullanılmaktadır ki Taoculukta *kutlu dağ* efsanesine göre göre *sıgun otu* yiyerek ölümsüzlüğe kavuşulduğuna inanıldığı için kutsal da sayılmışlardır (Boratav, 2012: 150- 151). Bir başka ilişkilendirildiği nokta ise Anadolu’da da hala benzer hesaplamalarının olduğu düşünölen dağ keçisinin adının *erker ayı* olarak geçip Ülker takımıydızı ile dağ keçisinin gebelik zamanının birbiriyle örtüştüğü noktadır (Roux, 2011: 148). Irk Bitig’de iyiliğın sembolü olarak gördüğümüz dağ keçisi, Eski Uyurca metinlerde ise günahkâr canlıların cehennem hayat şeklinde doğdukları zaman aldığı vücut şeklini ifade ederek kötü olarak yorumlanabilecek konuma gelmiştir (Tokyürek, 2013: 248). İyiliğe ulaşmanın koşullarında mutlu ve güçlü olmanın yanı sıra bir de hayatında amacına ulaşmak da insanı iyiliğe ulaştıran bir yoldur (Seçkin, 2015: 1440- 1441). Bu noktada 49. falda geçen dağ keçisi, karşısına çıkan kaplandan bir kayaya tırmanarak kaçması, onun amacına ulaştığının bir göstergesidir. Bu noktada amacına ulaşan dağ keçisi, sembolik olarak bizlere, amaçladığın yolda ilerlersen hayatta başarılı olursun düşüncesini de vermektedir. “Bu öykü ile aktarılmak istenen mesaj şöyledir: Ey insan kendini tanı! Yeteneklerini bil! Kendini bilersen neyi ne kadar yapabileceğini de bilirsin. Neyi ne kadar yapabileceğini bilersen nasıl mutlu olacağını, hangi işle uğraşarak geçimini sağlayacağını, hangi konuda başarılı olabileceğini de bilirsin. Kendini tanırsan, seni mutsuzluğa ve başarısızlığa iletecek yollara girmezsin (Sebzecioğlu, 2016: 139).” Yaban keçisi üzerinden bir kişinin istediği gücü kendinde bulabileceği ve bu yolda özünü bularak mutlu olabileceği vurgulanmıştır.

Bars kıyık engleyü mengleyü barmış. Ortu yirde amgaka sokuşmış. Esri amga yalım kayaka ünüp barmış, ölümtde ozmış. Ölümtde ozupan ögire sebinü yoriyur tir. Ança biling: Edgü ol. “Bir kaplan avlanmaya gitmiş. Orta yerde bir yaban keçisine rastlamış. Benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkmış, ölümden kurtulmuş. Ölümden kurtulup sevinç ve neşe içinde yürüyüp gidiyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.”

4. *at* “at” : (Clauson, 1972: 33)

Tek toynaklı bir binek hayvanı olarak sınıflandırabileceğimiz at, şüphesiz ki Türkler için oldukça öneme sahiptir. Atın, Türklerdeki önemi hakkında Giovanni de Plano Carpini’nin “Öyle çok sayıda at ve kısrakları vardı ki geri kalan dünyanın hepsinde o kadar olduğunu sanmam” cümlesi bize bir bilgi vermektedir (Sinor, 2003: 20). Runik yazılı metinlerde ve Türkçenin gelişim evrelerinde gördüğümüz birçok eserde at, sıklıkla geçmektedir. Ayrıca Çin kaynaklarında da atın farklı şekillerde

adlandırıldığı görülmüş ve “Türklerin hayatı atlarına bağlıdır.” cümlesiyle ailelerinden sonra gelen en önemli varlık olduğunu da kanıtlamıştır (Aydın, 2016: 16; Özkartal, 2012: 67- 69). Bu yüzdendir ki Irk Bitig’de de at için *ak* “ak, kır”, *tığ* “doru”, *toruk* “zayıf” gibi sıfatlar kullanılmıştır. Bunun yanında *tuyug* “nal, toynak”, *yılık* “at sürüsü”, *yil* “yele” gibi kavramlar; *eş-* “atı hızlı sürmek”, *kulunla-* “at doğurmak”, *tigret-* “atı son hızla koşturmak” gibi fiiller de görülür (Aydoğanlar, 2012: 28). Alyılmaz tarafından yazıtlarda daha çok “savaş vasıtası” olarak görülmekle beraber kahramanın başarısı, yiğitliği yani tüm destani özellikleri; destanlarda, gazavatnamelerde, Dede Korkut Hikâyelerinde olduğu gibi atla aracılığı ile anlatılmış bunun sonucu olarak da atlar genellikle kullanıcısının adları, renkleri, cinsleri ile anıldığı dile getirilmiştir.⁴ At, Türk mitolojisinde, destanlarda, yazıtlarda; koruyucu, yardımcı, yol gösterici, insani özelliklerle donatılmış hatta göklerden uçabilecek kadar birçok olağanüstü özelliklerle donatılmış bir hayvandır (Koçak, 2020). Şamanist törenlerde kurban edilecek ya da Şaman’ın gökyüzüne çıkacağı hayvan olan at, ölümün sembolü olarak Şaman’ın öteki dünyaya geçeceği kanatlı bir araç olarak sembolize edilmiştir ve Şamanın davulu olarak da geçmektedir (Çoruhlu, 2002: 141-142). Atlara verilen önem Budizm’de Buda’nın sembolü ki hızı sebebiyle de tuzaklardan kurtulmayı anlatırken; İslamiyet’te Hz. Muhammed’in, Hz. Ali’nin beyaz at olarak simgelenmiştir ve çok kez Gök Tanrı’nın simgesidir (Çoruhlu, 2002: 141-142; Tokyürek, 2013: 253- 255). Irk Bitig’de mutlu olmanın şartlarından biri de “Doğa şartları ve Tanrı’nın inayetidir.” (Seçkin, 2015: 1441- 1443). 2, 17 ve 35. fallarda zor durumda olan atlar, Tanrının yardımı ile daha iyi bir duruma gelmişlerdir. Bu noktada bu fallarda geçen atlar, sembolize ettiği kişileri ya da yanında bulunduğu kişileri zor durumdan kurtararak iyi bir duruma getirmiştir.

Āla atlıg yol teŋgri men. Yarın kiçe eşür men. Utru eki yalıg kişi oğlın sokuşmış; kişi korkmuş. “Korkma!” timiş. “Kut birgey men!” timiş. Ança biling: Edgü ol. “Alaca atlı yol tanrısıyım. Sabah akşam (atımla) rahvan gidiyorum. (Bu yol tanrısı) güler yüzlü iki insanoğluna rastlamış. İnsanoğulları korkmuş. (Yol tanrısı) Korkmayın, demiş, (size) kut vereceğim demiş. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.”

2. ırkta geçen Yol Tanrısı Şamanist inançta geçmektedir (Stebleva, 2011: 205). Tanrıya yardımcı olarak da yanında at bulunmaktadır. Şamanist inançta mutlak bir yeri olan atın, burada Tanrının (kurtarıcının) yardımcısı olarak görmekteyiz. Başka bir yönden Tanrının at şeklinde zuhur ettiği de yorumlanabilir. Her iki şekilde de iyi olma, doğru olma yolunda atın iyi bir noktayı sembolize etmesidir.

Özlük at öng yirde arıp öngüp turu kalmış. Tengri küçinge tag üze yol sub körüpen, yiş üze yaş ot körüpen, yoriyu barıpan, sub içipen, yâş yipen ölümde ozmış tir. Ança bilingler: Edgü ol. “(Bir) binek atı çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin halde kalakalmış. (Sonra) Tanrının inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında (da) taze ot görerek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

17. ırkta atın kötü durumdayken Tanrının inayeti ile iyi bir duruma evrilmesi, O’nun yolundan gidenin iyilikle ödüllendirileceği olmasıdır.

⁴ Cengiz Alyılmaz’a ait olan bu cümle Türk Veteriner Hekimleri Birliği Vakfı İstanbul Şubesi’nde 28. 3 1996 tarihinde yaptığı “Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar” konulu sunumundan alınmıştır.

Er süke barmış. Yolta atı armış. Er kugu kuşka sokuşmiş. Kugu kuş kanatınga urup anınla kalıy barıpan öginge kangınga tegürmiş. Ögi kangı ögırer sebinür tir. Ança bilıngler: Edgü ol. “ (Bir) adam orduya gitmiş. Yolda atı yorulmuş. Adam (bir) kuğu kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu (onu) kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına eriştiirmiş. Anası babası neşe ve sevinç içinde, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

35. ırkta da yine at bir yardımcı figür konumunda ve Tanrı'nın iyiliği ile sahibinin iyi bir duruma gelmesini sağlamıştır.

Alp er oğlu süke barmış. Sü yirinte erklig sabçı törütmiş tir. Ebıngerü kelser özi atanmış, ögrünçülüğü, atı yitiglig kelir tir. Ança bilıngler: Anyıg edgü ol. " Yiğit bir adamın oğlu savaşa gitmiş. Savaş alanında (kendine) güçlü bir sözcü türetmiş, der. Evine doğru gelirken kendisi ünlü ve mutlu, atı (da) yetkin olarak geliyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) çok iyidir.”

55. ırkta ise amacına ulaşan bir kişinin mutlu olduğunu ve bunun sonucu olarak da yine yardımcı rolündeki atının da mutlu olduğu, iyi bir duruma geldiği anlatılmıştır.

İrk Bitig’de atın geçtiği ve kötü olarak yorumlanan iki fal mevcuttur ve bunlarda 16. ve 50. ırklardır. Bu ırklara bakıldığı zaman atın sembolize ettiği bir kötü durum yoktur. Atın kötü bir duruma getirilmesinden dolayı herhangi bir işlevini yerine getirememesi durumu vardır. Bu noktada at yine bir yardımcı rolünde fakat kendisinden daha büyük bir güç tarafından zor duruma düşürüldüğü için yardımcısına ya da kendisine bir faydası olmamaktadır bunun sonucu olarak fallar da kötü olarak yorumlanmaktadır. Seçkin bu durumu kötülüğün bir koşulu olarak “hareketsiz kalmak” ve “kötülükte ısrarcılık” olarak yorumlamıştır (Seçkin, 2015: 1447).

İrk Bitig’de at, sadece at olarak değil bazı fallarda *bi* “kısırak”, *kulun* “tay”, *tıg* “doru, doru at” ve *yunt* “at” olarak da geçmektedir.

Teglük kulun irkek yunt(t)a emig tileyür. Kün ortu yütürüp, tün ortu kanta, negüde bulgay ol, tir. Ança bilıngler: Yabız ol. “Kör (bir) tay (emme için) erkek atta meme arıyor. Güpegündüz kaybedip gece yarısı nerede, nasıl bulacak, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.”

Yukarıdaki 24. falda bir tayın gözlerini açmadan erkek bir attan meme araması olmayacak bir iş için boşa emek verdiğinin göstergesidir. Bu noktada Seçkin tarafından (2015: 1447), bu fal tayın şanssızlığı olarak görülüp kötü olarak yorumlanmıştır. Atın heybetinin, gücünün ve Türkler için sembolize ettiği anlamların yanında tay üzerinden “boş hedefler peşinde tükenmenin doğru olmayacağı anlatılmaya çalışılmıştır (Sebzecioğlu, 2016: 132). İrk Bitig’in bize vermek istediği, irademiz üzerinden doğru ve yanlış göstermek olarak yorumlanırsa o zaman tayın bu ırkta bir şanssızlık ile kötü duruma geldiği değil –çünkü bu durumdaki sembol olan kişinin iradesi ortadan kalkmaktadır- aksine yapmaması gereken erekler uğruna çaba harcamasıyla kendine kötü duruma soktuğudur.

5. bars “pars, kaplan, leopar” : (Clauson, 1972: 368)

Runik yazılı metinlerde “hayvan adı, yıl adı ve kişi adı” olarak geçen *bars* etçil bir yırtıcı hayvan olarak tanımlanmaktadır (Aydın, 2016: 18; Efe, 2018: 338). İrk Bitig’de hem hayvan adı hem de yıl adı şeklinde geçtiği görülmektedir. Türklerin oluşturduğu On İki Hayvanlı Türk takviminde *bars* yılı geçer. Türk takvimine göre bars yılında çeşitli zorluklar çekilir. Örneğin hükümdarlar arasında kavgalar çıkması, denizcilerin

gemilerinin batması bunlardan birkaçıdır (Kabadayı, 2007: 189). Bars, özelliklerinden dolayı her ne kadar canlılar için bir tehlike arz etse de özellikle Eski Uygurca metinlerde, Tanrıların mitolojik özelliklerini ifade etmek için kullanılan bir hayvandır (Tokyürek, 2013: 243- 244). Tanrılarda görülen bu olağanüstü özelliklerin aynıysa Türklerde, bars için güç ve yiğitliğin sembolü olarak kendisini göstermektedir ki çıkan Altay kurganlarda bu hayvanın hayvan- ata olarak saygı gördüğünü de işaret etmektedir (Çoruhlu, 2002: 137- 139). Renk sembolizmi bakımından dört yön, dört hayvanla temsil edilmiştir ve bunları şöyle sıralamak mümkündür: doğu (mavi- yeşil) ejderha, batı (ak- benekli) pars, güney (kızıl) saksagan, kuzey (kara) yilandır (Gabain, 1968: 107). Renk sembolizmine göre bu şekilde düzenlenen *bars*, ayrıca astrolojide “ak ya da benekli pars” olarak dört büyük yıldız grubundan da birinin simgesidir (Özkartal, 2012: 67). İrk Bitig’de 10, 31, 49. İrklarda kaplan hayvan adı olarak geçmekle beraber 67. İrkte yani kolofon bölümünde yıl adı olarak geçmektedir. Hayvan adı olarak geçen falların hepsi de iyi olarak yorumlanan fallardır.

Bars kiyik engleyü menğleyü barmış. Ortu yirde amgaka sokušmış. Esri amga yalın kayaka ünüp barmış, ölümtü ozmış. Ölümtü ozupan ögire sebinü yoriyur tir. Ança biling: Edgü ol. “Bir kaplan avlanmaya gitmiş. Orta yerde bir yaban keçisine rastlamış. Benekli yaban keçisi gidip yalın bir kayaya çıkmış, ölümden kurtulmuş. Ölümden kurtulup sevinç ve neşe içinde yürüyüp gidiyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.”

Yukarıda geçen 49. falda *bars*, yaban keçisinin önüne çıkan bir güç olarak sembol edilmiştir. Tanrılarda olağanüstü özellik ya da Türklerde güç olarak tasvir edebileceğimiz bu sembol 49. falda kendini göstermiştir. Tokyürek’in ifade ettiği (2013: 243- 244), bazı durumlarda canlılara zarar veren yırtıcı bir hayvan olma özelliğini bu falda görmektediriz.

Esnege bars men. Kamuş ara başım. Antag alp men, erdemlig men. Ança bilingler: “Esneyip duran kaplanım. Kamışlar arasında başım. Onca cesur (ve) onca erdemliyim. Öylece biliniz: (Bu fal iyidir).”

10. falda yine *bars*, karşımıza gücün bir sembolü olarak çıkmaktadır. Seçkin; bu sembolik durumu, iyilik ve iyi olma durumu ile güçlü olmayı doğrudan bir neden-sonuç ilişkisine bağlamıştır (Seçkin, 2015: 1438- 1439).

Bars kiyik engke menğke barmış. Engin menğin bulmuş. Bulupan uyasınğaru ögire sebinü kelir tir. Ança bilingler: Edgü ol. “(Bir) kaplan avlanmaya gitmiş. Avını bulmuş. (Avını) bulup yuvasına neşe ve sevinç içinde geliyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.”

31. falda da amacına ulaşan, yine güçlü bir *bars* görmektediriz. Ayrıca bu fal bize şunu öğütlemetedir ki eğer bir şeyi yapmak istiyorsan onun için uğraşmalısın, çaba göstermelisin. Çaba gösterdiğin zaman bunun sonucunu mutlu olarak ya da etkilerini biçerek alabilirsin. Bir nevi güçlü olmak, çalışmak ve sonucunda iyi bir yere gelmekle bağdaştırılmış ve bu da güçlü simgeleyen *bars* hayvanı ile yapılmıştır.

6. *boymul toğan* “bir tür doğan” : (Clauson, 1972: 470)

Yenisey ve Kırgızistan bölgesi yazıtlarında üç kez tanıklanmış, boyu beyazlı ve mavili olan yırtıcı bir kuş (Aydın, 2016: 39; Efe, 2018: 343). Eski Uygurcada kişi adı olarak kullanılmıştır (Tokyürek, 2013: 228- 229). Doğan, Türklerde bir ev hayvanı olarak da kullanılmakla beraber hanların, hakanların da bir sembolüdür (Ögel, 1995:

127). Oğuz boylarının bir sembolü olmasının yanında Türk masallarında, devlerin sağ ve solunda av köpekleri ile birlikte yer aldığı görülmektedir ki Anadolu'daki ve Orta Asya Türklerindeki “don değiştirme” ile doğanlar önemli bir yer tutmaktadır (Ögel, 1995: 127-129). Ayrıca doğanların, Türklerde yiğitlerin ruhlarının öldükten sonra büründüğü şekil olup “uçup gitti” ifadesi ile göğe uçmalarını da temsil etmektedir (Ögel, 1995: 129).

İrk Bitig'de doğan, ak boyunlu şahin olarak 4, 43, 44, 64. ırklarda geçmektedir. Bu ırklardan 4. ve 64. fallarda şahin, doğan kuşu ya bir sandal ağacı ya da bir kayalık üzerine oturup vakit geçirmektedir ve bundan dolayı mutlu olmaktadır. Fakat 43. Ve 44. ırklarda doğanın ya da şahinin avlanmaya gittiğini ve bu yüzden kötü bir duruma geldiği ifade edilmektedir. Bu noktada bu iki tezat ırklardan şu yorumu çıkarılabilir ki olduğun konumda iken sen mutlusun ve mutluluğun da göklerde uçabilecek kadar sana güç sağlıyor. Fakat elinde olanla yetinmeyip daha fazlasını istediğinde –ki burada şahin avlanmaya gidiyor- sonuç kötüleşiyor. Doğan, gücün bir sembolü olarak mutlu bir yaşamı vadediyor fakat bunun sonucu, eldeki olanla yetinmekten geçiyor.

7. böri “kurt” : (Clauson, 1972: 356)

Eski Türk yazıtlarında kişi adı veya hayvan adı olarak geçen etçil bir hayvandır (Aydın, 2016: 21; Efe, 2018: 338). Oğuz Kağan Destanı'nda yol göstericiliği ile büyük önem taşıyan kurt, *kök böri* “mavi ya da gri kurt ya da kutsal göksel kurt” olarak geçmektedir (Tokyürek, 2013: 244). Başka bir kültür olan Mısır'da Kurt Tanrı Upwaut'un simgesi, kraliyet bayraklarında geçmektedir ve kraldan önce ulaşan yol açıcı olarak nitelendirilmektedir (Campbell, 1998: 74). Hint kültüründe; karanlığı, ölümü sembolize ederken; Çin kültüründe doymazlığı sembolize ederek kötü manalarda kullanılmışlardır (Tokyürek, 2013: 244). Eski Uygurcada canlıların korktuğu tehlike yaratan bir canlı olarak geçmekle beraber bazı metinlerde düşman bazı metinlerde hastalıkların tedavisinde kullanılan bir hayvan olarak kullanıldığı bildirilmektedir (Tokyürek, 2013: 244). Köktürklerde *ortak ata* –destanlardaki kurt motifinden türemesi- figürü olarak kabul edilen kurt, Hunlar da dâhil olmak üzere Köktürkler ve daha birçok Türk boyunun sancağı olmuştur (Ögel, 1984: 55; Yener, 2019: 144- 145). Tanrı tarafından Türkleri korumak için gönderildiği kabul edilen kurt, *kurtarıcı*, *yol gösterici* olarak çok kutsal sayılan bir hayvandır ki askeri manada ise atılmanlık ve düşmanı alt etme becerisi ile ön plana çıkmış ve bunun sonucunda “Turan taktiği” veya “Kurt Oyunu” denilen teknik ortaya çıkmıştır (Çımar, 2016: 1- 11). Kurda, *gök* sıfatının verilmesi onun saygınlığı ile ilgilidir ki güneş gibi bir ışıktan doğması *güneş kültürünün* izlerini taşır. Şamanizm'de, İslamiyet'te veya Eski Türklerde biçim değiştirme, koruyucu bir ata ya da bir mücadele şeklinde kurt motifini anlatılarda görmek mümkündür. Bozkır yaşamı ve yerleşik yaşamı Türkler tarafından kurda verilen anlamı birbirinden ayırmıştır. Bozkır kültüründe, mezar taşlarında *tanrı-kurt* şeklinde bir *hayvan ata* simgesinin olması; yerleşik yaşama geçen Türkler arasında ise fiziksel özelliklerine dayanarak bir doğaüstü güçler atfedilen bir hayvan olması, Türklerin yaşam şekilleri ile kurda yükledikleri sembolik anlamın farklılaştığını ve seçtikleri yaşam şekillerine göre bir noktada örtüştüğünü göstermektedir (Çoruhlu, 2002: 106- 107).

Bay er konıyü ürküpen barmış. Börike sookuşmış. Böri ağzı emsimiş. Esen tüükel bolmiş tir. Ança bilingler: Edgü ol. “Zengin (bir) adamın koyunu ürküp kaçmış.

(Yolda bir) kurda rastlamış. (O sırada) kurdun ağzı zehirlenmiş. (Koyun böylece) sağ salim kalmış, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

27. falda geçen kurt, kendisinin yapmayacağı bir durumla karşı karşıya kalmıştır. Her zaman önderliği, avcılığı ile ön plana çıkan kurt, bu ırkta bir koyun (avı) ile karşı karşıya gelir ve hazır olarak avına konmuş olur. Fakat kurdun böyle bir görevi yoktur. Hazır olarak hiçbir şeye konmaz. Emek vererek birçok şeyi kendi başına güç ile elde etmelidir. Avcı olma özelliğini kaybederse avlanma güdüsü körelir ve açlıktan ölür ki kurdun kimseye minneti yoktur (Sebzecioğlu, 2016: 133). Tüm inançlarda, kültürlerde çeşitli vasıfları ile olağanüstü güçler atfedilen kurdun, asilliğini devam ettirebilmesi için her zaman avcılık özelliklerini devam ettirmesi gerekir. Sembolik olarak bu kadar güçlü bir temaya sahip olan kurdun, bu özelliğini devam ettirmesi gerektiği ve hazır olan hiçbir şeye konmaması gerektiği anlatılarak insanlara öğütlenmiştir.

8. çekik “toygar kuşu” : (Clauson, 1972: 415)

Serçeye çok benzeyen alacalı bir kuş türüdür (Efe, 2018: 334). Eski Uygurca metinlerde yaygın olarak kullanılmamaktadır (Tokyürek, 2013: 226). Irk Bitig’de 23. falda *Oğlan kekük tezekin buldı. Çekik, eting kutlug bolzun tir. Ança bilingler: Edgü ol.* “(Bir) oğlan kartal tezeğini buldu. Tarla kuşu! Etin kutlu olsun! der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” örneği ile gördüğümüz çekik, kartal gibi yırtıcı bir hayvana karşı hala daha yaşamını devam ettirdiği için mutlu olduğu ve bunu da etinin kutlu olması ile bağdaştırdığı görülmektedir.

9. elik “erkek ceylan” : (Clauson, 1972: 142)

Runik yazılı metinlerde *elik*, erkek ceylan, karaca⁵ olarak değil geyik olarak anılmakta ki Uygur metinlerinde geçmemekle beraber Irk Bitig’in 63. falında ve Kutadgu Bilig’in 79. beytinde geçmektedir.(Aydın, 2016: 23). Aydın, Uygur metinlerinde geçmemesini; sözcüğün, Güney Sibiryaya Türk dili halklarının diyalektik sözcüklerinden olması ile bağdaştırmıştır (Aydın, 2016: 23).

Kanlı süsü abka ünmiş. Sagır içre elik kiyik kirmiş. Eligin tutmuş. Kara kamağ süsi ögürer tir. Ança bilingler: Edgü ol. “Hanın ordusu ava çıkmış. Avlak içine bir erkek karaca girmiş. (Onu) elleri ile tutmuşlar. (Hanın) bütün sıradan askerleri seviniyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” 63. ırkta gördüğümüz *elik*, bir av hayvanı olarak görülmektedir. Falın iyi olarak yorumlanmasının sebebi ise karacayı avlayan hanın ordusundaki kişilerin, karınlarını doyurarak amacına ulaşmış mutlu olmalarıdır (Seçkin, 2015: 1441). Bu noktada *elik*, bir av hayvanı olarak sembolize edilmiş ve görevini yerine getirmiştir.

10. inek “inek” : (Clauson, 1972: 184)

Irk Bitig’de “ürüng esri ingek” alacalı inek olarak geçen inek bazı inançlarda kutsal sayılmaktadır. Hint geleneğinde; gücü, verimliliği, anneliği, temizliği, incitmemeyi sembolize eden inek, Eski Uygur metinlerinde de yağından ve sütünden oldukça faydalanılan bir hayvan olarak görülmektedir (Tokyürek, 2013: 260- 261). İnek sütünün, Buda öğretisinde, varlıkları canlı tutan bir ilaç niteliğinde içecek olduğu görüşü hâkimdir (Tokyürek, 2013: 260- 261). Yakut Türklerinin bazı boylarının

⁵ Sir Gerard Clauson (1972) “An Etymological Dictionary of pre-thirteenth- century Turkish, Oxford.” adlı eserinin 142a maddesinde *elik* sözcüğünü “*erkek ceylan, karaca*” olarak almıştır.

atalarının, *alaca inek* olduğu düşüncesi hâkimdir ki Göktürklerin varlıklarını sürdürdükleri dönemde Yakutlara yakın yaşayan bazı Kırgız Türkleri de "inekten türediklerine" inanırlarmış (Ögel, 1995: 536- 538).⁶ Bazı inançlarda ata olarak anılan inek, Irk Bitig' de ayrıca yavrusuna göre isim alarak buzağı "buzağı" şeklinde de geçmiştir. Ayrıca buzağıla- "inek doğurmak" olarak bir fiilin de kullanıldığı görülmektedir. Irk Bitig' de 41. falda geçen inek, buzağı, buzağıla- ve esri "renkli, benekli, alacalı" renk adı olarak birbiriyle ilişkili kavramlar ve isimler kullanıldığı görülmektedir.

Ürüng esri ingek buzagulaçı bolmiş. Ölgey men, timiş. Ürüng esri irkek buzagu kelürmiş. İdukluk yarağay. Ülügde ozmiş tir. Ança bilinğ: Edgü ol. "Ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş. Öleceğim, (galiba)! demiş; (fakat ölmemiş,) ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş. (Bunu) Tanrı'ya kurban etmek uygun olur, (çünkü inek böylece) kötü talihinden kurtulmuş, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir."

İnek; doğurganlığı, anneliği, verimliliği ile ön plana çıkıp ata olarak kabul edilen bazı inançlarda gösterdiği önemi bu ırkta da göstermektedir. İneğin sembolize ettiği doğurganlığı ve bunun sonrasında doğurduğu erkek buzağıyı, Tanrı'ya kurban etmesi bir bakıma doğumunu tamamlayıp aile ile tekrar mutlu mesut yaşayacak olmasına bağlanmıştır. Yapmış olduğu fedakârlık –bu kendi ölümü bile olsa- ona mutlu bir yaşamı armağan etmiştir. Dolayısıyla insanlara, inek üzerinden, yapacak olacakları özveriler sonucu, mutluluk olarak döneceği, iyilik olarak döneceği anlamı sembolize edilmiştir.

11. *kara kuş* "kartal" : (Clauson, 1972: 648)

Divan-ı Lügati't Türk'te karşılığı yer almamakla beraber *kara kuş*, "bürgüt/bürküt" kartala eş değer olarak kabul edilmiştir (Boratav, 2016: 83). "Kutadgu Bilig'in 3949. beytinde ise Kara Kuş ismiyle bahsedilen kartalın büyüklüğü ve rengi ile vurgulandığı görülmektedir (Kumru, 2017: 406)." Yunan mitolojisinde Phoenix, İran'da Simurg, Mısır'da Bennu, Sümerlerde Anzu, Çin'de Fenghuang, Hint'te Garuda ve Türk mitolojisinde ise Alp Kara Kuş (kartal) ve Tuğrul adları ile anılmıştır (Uyanık, 2021: 218). Mitolojide ve inançlarda farklı şekillerde adlandırılmış olsa da kartal, hepsinde yol gösterici olması, hayvan- ata olması, zekâsı, gücü ile ortak anılmaktadır. Kartal, Hint mitolojisinde "*Garuda*", yılanlarla mücadele içinde olan bir gökyüzü hâkimi; Mısır mitolojisinde dünyanın oluşumunda rol oynayan bir *Bennu*; İran mitolojisinde efsanevi sirlara vakıf olan *Simurg*; Sümer mitolojisinde aslan başlı ve bazen de şeytani özellikleri olan bir *Anzu*; Çin mitolojisinde ise ölümsüzlüğü ve tekrardan doğumu simgeleyen Zümrüdü Anka ile benzerlikler gösteren *Fenghuang*; Yunan mitolojisinde ise uzun ömürlülüğü ile karşımıza çıkan Phoenix olmuştur (Uyanık, 2021: 219). Türk kültüründe ise göçebe bir toplum olmasından dolayı kartal çok önemli bir yeri vardır. Özellikle totem olarak görülen ve kutsal sayılan ongunlarda kartal Türk boylarının simgesi olmuştur (Esin, 2004: 230- 231). Gök Tanrı'nın sembolü olarak kabul edilen kartalın, onun görünüşlerinden birini temsil ettiğine inanılmaktadır (Kafesoğlu, 1980: 20- 21;

⁶ Ögel, Yakut kadın şamanlarının *Pekarskiy'in "Yakut Sözlüğü"* eserinde öküz olduklarını yazdığını dile getirmiştir. Ögel bu durumu Yakut kadın şamanlarının bir inek donuna girme olarak yorumlamıştır. Daha detaylı bir bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, 1995 "Türk Mitolojisi II", TTK Ankara.

Çoruhlu, 1995: 74- 78). Ögel kartalın önemini, onun Tanrı katına ulaşip Tanrı ile iletişim kurup, Tanrıdan haber getirip götürmesinden yani onun, Tanrının bir elçisi ya da habercisi olduğuna inanılmasıyla açıklamaktadır ki Eski Türk boylarının genellikle kendilerine kutsal sembol olarak doğan ya da kartal gibi yırtıcı kuşları seçtiklerini söylemişlerdir (Ögel, 1993: 47, 593). Tanrı'nın bir habercisi olarak görülen kartal uzak yerleri görebilen akıllı bir kuştur (Uyanık, 2021: 219- 221). Şamanizm kültüründe ilk şamanın bir kadın ile bir kadının birleşmesinden doğduğuna inanılmaktadır ve bu yüzden hayvan- ata olarak kabul edilmektedir (Uyanık, 2021: 219- 221). Bir kartaldan doğduğuna inanılan şamanların oldukça güçlü oldukları ve yer altına ve gökyüzüne yaptıkları yolculuklarda kartalın şamanlara yardımcı olduğu ve büyük şamanların genellikle kartal gibi güçlü kuşların şekline girdiği düşünülmektedir (Ögel, 1993: 29- 48). Türklerde yer ile göğü birbirine bağlayan dünya ağacının tepesinde oturan “çift başlı kartal” sembolünün görevinin gökleri korumak olduğuna inanılmaktadır (Ögel, 1995: 289).

İrk Bitig’de *kartal* “kara kuş” olarak 3, 43 ve 51. fallarda geçmektedir. Bu falların hepsinde yırtıcı bir kartal olarak nitelenirken sadece 3. falda altın kanatlı yırtıcı bir kartal olarak geçmektedir.

Altın kanatlıg talım kara kuş men. Antag küçlüg men. Tanım tüsi takı tükemezken talıyda yatıpan tapladukumin tutar men, sebdükümin yiyür men. Antag küçlüg men. Ança bilingler: Edgü ol. “Altın kanatlı yırtıcı (bir) kartalım. Vücudumun tüyleri henüz tam büyümemiş olmakla birlikte, deniz (kıyısın)da yatarak dilediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum. Onca güçlüyüm. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

3. ırkta altın kanatlı olarak geçen kartal, kendi ağzı ile konuşmaktadır. Güçlü olarak sembolize edilen kartal bu ırkta da güç ile mutlu olmayı bağdaştırarak falın iyi olarak yorumlanmasını sağlamıştır.

Togan ügüz kuşu kuşlayu barmış. Utru talım kara kuş kopupan barmış tir. Ança bilingler: Yablak ol. “Bir şahin, su kuşu avlamaya gitmiş. (Ama) yırtıcı bir kartal yerinden uçup karşısına çıkmış, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.”

Yırtıcı olma özelliği vurgulanan 43. ırkta yine gücü temsil edilmiştir. Fakat buradaki güç bu sefer başka bir canlıya zarar gelmesi ile sonuçlandığından dolayı fal kötü olarak yorumlanmıştır. Bu noktada diğer Hin mitolojisindeki Garuda'nın yılanlarla; Sümer mitolojisindeki Anzu'nun boğalarla mücadelesi ile bir noktada birleşerek yırtıcı olma özelliği hayvanlarla yaptığı mücadeleye bağlanmıştır (Uyanık, 2021: 219- 221).

Talım kara kuş men. Yaşıl kaya yaylağım, kızıl kaya kısılagımol. Tagda turupan menğileyür men. Ança bilingler: {Edgü ol.} “Yırtıcı kartalım. Yeşil kayalar yazlığım, kızıl kayalar kışlığım. Dağlarda kaldığım için mutluyum. Öylece biliniz:”

İntak sanatı ile oluşturulmuş 51. ırkta kartal yine yırtıcı olmaz özelliği ile ön plana çıkmış fakat bu sefer fal yorumsuz bırakılmıştır. Bu noktada kartalın göklerle olan ilgisi düşünülmelidir. Özellikle Türklerdeki dünya ağacı simgesi ile olan bağlantısı ve Tanrı'ya yakınlığının gök ile birleşmesi kartalın gücünü ve bunun sonucuna bağlı olarak mutlu olmasını sembolize etmiştir.

12. *kiyik* “yaban hayvanı, geyik” : (Clauson, 1972: 755)

Eski Türk yazıtlarından Tonyukuk ve Yenisey yazıtlarında geçen geyik, tanıklandığı yazıtlarda bir geyik türü mü olduğu yoksa yaban hayvanı mı olduğu

tartışılmıştır (Aydın, 2016: 28- 29). 31 ve 49. ırklarda *bars kiyik*, 63. ırkta *elik kiyik* “erkek ceylan”, 60. ırkta *sıgun kiyik* “erkek geyik”, 62. ırkta *yargun kiyik* “bir geyik türü”, 15 ve 45. ırklarda ise *kiyik oğlu* “geyik yavrusu” şeklinde geçmektedir. Bu örneklerden yola çıkarak aslında geyik için, yabancı olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, dağ keçisi gibi hayvanlar ele alınabilir (Tokyürek, 2013: 249). Türk mitolojisinde ve Türkler arasında çok önemli görülen geyik, bir ata hayvan olarak karşımıza çıkmamakta daha çok dişi geyik olarak geçtiği görülmektedir (Ögel, 1993: 569). Şamanizm’de bolluk ve bereketin sembolü olarak yol gösterici bir binek hayvan olarak kabul edilir (Yener, 2019: 146- 148). Geyik bazen yerin simgesi olmuş bazen de göğün simgesi haline gelmiştir. Irk Bitig’de geyik, Gök Tanrı ile ilişki içinde olmuş ve ona Kut vererek *kara yer geyik* olarak da simgeleştirilmiştir (Roux, 2011: 72, 139). Geyik; Türklerin ayınlarında at, koç, koyun gibi diğer hayvanlarla birlikte bir kurban hayvanı olarak da kabul edilir ki her alp kendi vurduğu hayvanı bayrağına resmeder fakat geyiği sadece hükümdarlar resmeder bu da onun bir hükümdarlık sembolü olduğunun göstergesidir (Yener, 2019: 146- 148). Ögel’in de dediği gibi Anadolu’nun çeşitli yerlerinde dişi geyik olarak tasvir edilen geyik, doğaüstü güçlere sahip olarak İslamiyet öncesi ve sonrasında geyiğe dönüşme motifi olarak da kendini göstermiştir (Boratav, 2012: 74). Dişi olarak geyik; doğurganlık, bolluk bereket, narinlik; ak geyik, aydınlık ve saflığı; kahverengi geyik ölümü; al geyik yeri; bazı anlatılarda hassas ve ürkek olmasından dolayı avlanması avlayan kişiye kötülük getirdiği; bazı anlatılarda yol gösterici ve Tanrı’nın elçisi olduğu gibi durumları sembolize eden kutsal bir hayvandır (Yener, 2019: 146- 148). Bazı Türk ve Moğol boylarının sıgun/sıgın adı verilen öküz başlı, at kuyruklu bir geyikten türediğine inanılır ve soyun bir kolu gökyüzünün simgesi olan *Bozkurt’tan* diğeri ise yeryüzünün simgesi olan *Sıgun’dan* geldiği düşünülür (Yener, 2019: 146- 148). Sıgın geyik, ölümsüzlüğün simgesi olarak bir beylik simgesidir ki Kültigin heykelinde bir damga olarak kullanılmıştır (Esin, 1979: 143- 146).

Üze tuman turdı, aşra toz turdı. Kuş og(l)ı uça āztı, kiyik oğlu yügürü āztı, kişi oğlu yoryu āztı. Yana Tengri kutnta üçünç yılda kop esen tükel körüşmiş. Kop ögırer sebinür tir. Ança bilingler: Edgü ol. “ Yukarıdan sis bastırıldı, aşağıdan toz kalktı. Kuş yavrusu uçup yolunu kaybetti, geyik yavrusu koşup yolunu kaybetti, insanoğlu (da) yürüyüp yolunu kaybetti. (Bunlar) yine Tanrı lütfu ile üçüncü yılda sağ salim (buluşup) görüşmüşler. Hepsi (de) mutlu olur, sevinirler, der. Öylece biliniz: (Bu fal iyidir.) “

15. ırkta bir geyik yavrusu geçmektedir. Bu falda doğanın şartları sonucu zor durumda kalan bir insan, bir kuş ve bir geyik yavrusunun daha sonradan Tanrı’nın yardımı ile bu zor durumlarından kurtulup mutlu oldukları dile getirilmiştir. Üstün özellikleri olan geyiğin yavrusunun bu zor durumdan Tanrı’nın yardımı ile kurtulması, zor durumda kalana Tanrı tarafından bir yardım elinin uzatılacağı şekilde yorumlanabilir.

Kiyik oğlu men. Otsuz subsuz kalıtı uyn? Neçük yoryun? tir. Ança bilingler: Yabız ol. “Geyik yavrusuyum. Otsuz ve susuz nasıl yapabilirim? Nasıl hayatta kalırım? der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.”

45. ırkta yine bir geyik yavrusunun hayatını devam ettiremeyecek bir durumda olduğu anlatılmaktadır. Geyik gibi güçlü bir hayvanın bu şekilde çaresiz duruma gelmesi de falın kötü olarak yorumlanmasına neden olmuştur.

Tokuz arlı sıgun kıyık men. Bed[ük] tiz üze ünüpen möngreyür men. Üze Tengri eşidti, asra kişi bilti. Antag küçlög men tir. Ança bilingler: Edgü ol. “Dokuz çatallı boynuzu olan erkek geyiğim. Yüksek dizlerimin üstüne çıkarak böğürürüm. (Beni) yukarıda tanrı iştmişti, aşağıda insanoğlu bilmiştir. Onca güçlüyüm, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

60. ırkta dokuz çatallı bir geyikten bahsedilmektedir. Yukarıda geyik ile bahsettiğimiz özellikleri bulabildiğimiz bir faldır. Geyiğin hem yer hem de gök hayvanı olarak tanımlayabileceğimiz özelliklerinden yola çıkarak yukarıda Tanrı'nın iştmesi ile bir Tanrı elçisi oluşu, aşağıda ise insanoğluna sesleniyor oluşu geyiğin tüm gücünü ortaya koymaktadır. İyi olmak, güçlü olmak ile ilintilidir. Geyiğin sesinin Tanrı'ya kadar ulaşması onun kutsallığından gelmektedir. Falda geçen sıgun geyik, yeryüzünün ve ölümsüzlüğün simgesi olarak sesini hem Tanrı'ya hem de insanoğluna ulaştırması sembolik olarak kutsallığını ortaya koymaktadır.

13. *koñ* “koyun” : (Clauson, 1972: 631)

On İki Hayvanlı Türk takviminde geçmesi ve her dönemde bilinmesinden dolayı önemli bir hayvandır (Aydın, 2016: 30). Gök Tanrı'ya kurban edilmelerinden dolayı gök unsuru olarak kabul edilirler fakat koyu renkte olanları genellikle matem törenlerinde kurban edilmiştir (Yener, 2019: 148- 149). Koyun, iki zıt kutbun mücadelesinin anlatıldığı hikâyelerde genellikle yenilen taraftır. Yazıtlarda koyun, korkaklık ve zayıflık sembolü olarak görülür (Roux, 2011: 107).

Bay er koñı ürküpen barmış. Börike sookuşmış. Böri ağız emsimiş. Esen tüükel bolmış tir. Ança bilingler: Edgü ol. “Zengin (bir) adamın koyunu ürküp kaçmış. (Yolda bir) kurda rastlamış. (O sırada) kurdun ağız zehirlenmiş. (Koyun böylece) sağ salim kalmış, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” 27. ırkta gördüğümüz koyun, Roux'un da dediği gibi ürküp kaçması ile bir korkaklık sergilemektedir. Seçkin bu faldaki asıl öznenin koyun olduğunu dile getirmiştir (Seçkin, 2015: 1442- 1443). Çünkü zengin bir insanın koyunun kaybolması ona bir şey ifade etmeyecektir. Fakat burada korkak olarak çaresiz bir durumda gösterilen koyun Tanrı'nın yardımı ile güçlü olan bir kurttan kurtulmuştur. Korkaklığı ile sembolize edilen koyun bir yardımcı sayesinde kötü durumundan kurtulmuştur.

Oyma er oğlanın kişisin tutug urupan oş iç oygalı barmış. Oğlan kişisin utuzmaduk, yana tokuz on boş kony utmış. Oğli yutuzı kop ögirer tir. Ança bilingler: Edgü ol. “(Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen koyunların) iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş. (Yarıştta) çocuklarını (ve) karısını kaybetmemiş, üstelik doksan koyun kazanmış. Çocukları kadını hep seviyorlar, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

29. ırkta yine bir kurban olarak gördüğümüz koyun, bu sefer falın öznesi konumunda değildir. Bir sakatatçının çabaları sonucunda kazandığı durumdan bahsedilmiştir. Bu falda koyun, kurban edilişi ile sembolize edilmiştir.

14. *kuğu* “kuğu” : (Clauson, 1972: 609)

Kuğu; metinlerde, anlatılarda kibar olması, asaletli olması, beyaz olmasıyla saflığı sembolize etme gibi anlamlar taşımaktadır. Genellikle de bu özelliklerinden dolayı teşhis sanatıyla kadına benzetilmiştir. Eski Uygurcada, genellikle benzetme ile kuğunun özelliklerinin insana aktarılması yoluyla kullanıldığı görülmektedir (Tokyürek, 2013: 233). Budizm'de ise Buddha'nın seksen fiziksel işaretinden biri

olmakla beraber Buddha'nın yürüyüşünün kuğunun yürüyüşüne benzetildiği görülmektedir (Tokyürek, 2013: 233). Kuzey- Türk destanlarında ise kuğu “Kuğu Hatun” olarak geçmekte ve kötü bir rol üstlenmektedir hatta bu sembolik karakterler Oğuz Kağan Destanı'nda proto- tipleri olarak kabul edilmekte olup yeraltında ve göklerde geçmektedir (Ögel, 1995: 552). Yeniseyliler, kuğu ilk anneleri olarak kabul etmişler, Kutadgu Bilig'de ise beyazlık sembolü olarak görülmüştür (Ögel, 1995: 552). Kazın rolü çoğunlukla kuğu tarafından üstlenilmektedir ve bunun örneğini Türklerin Alp Er Tunga destanındaki Afrasiyab'ın kızının adının *Kaz* olduğu ve kendine bir kale inşa ettirdiği Kaşgarlı Mahmut tarafından dile getirilmesinden anlaşılmalıdır ki bu da Kuğu Gölü'ne yapılan bir benzetme ve animatsmadır (Roux, 2011: 84).

Dünya mitolojisinde, anlatılarında ve hikâyelerinde kuğu, kuğu- kız şeklinde sembolize edilmektedir. Özellikle evlenmemiş ve bekâr kızların, Lotus gölünde bir kuğu şekline girerek erkekten gizlenme isteği olduğu belirtilir (Ögel, 1993: 493). Birçok milletin mitolojisinde kuğu kılığına girmiş olan erkekler ve kadınlar isimlerini saklarlardı. Bunun için de benliklerini bir kuğu arakasında gizleme bazı araştırmacılar tarafından bir totem olarak kabul edilmektedir. Kuğunun ikili (*duo*) anlamı bulunmaktadır: Bunlardan birincisi kuğunun gerçekten güzelliği ile ön plana çıkması ikincisi ise dıştan iyi görünen kuğunun içinde kötülükler beslediği gerçeğidir. Fakat Türk mitolojisinde ve anlatılarında kuğu, genellikle beyazlığı, saflığı ve kalp temizliğini sembolize etmektedir.

Er süke barmış. Yolta atı armış. Er kugu kuşka sokuşmiş. Kugu kuş kanatına urup anunla kalıyu barıpan öginge kangına tegürmüş. Ögi kangı ögirer sebinür tir. Ança bilingler: Edgü ol. “. (Bir) adam orduya gitmiş. Yolda atı yorulmuş. Adam (bir) kuğu kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu (onu) kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına erişirmiş. Anası babası neşe ve sevinç içinde, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

35. ırkta savaşta olan bir adamın, atı yorulunca zor durumda kaldığı görülür. Bu noktada Tanrı tarafından yani bir yardımcı eli ile bir kuğu gönderilir ve bunun sonucunda adam, annesine ve babasına ulaşır. Kuğunun bu noktada gizli bir anlamı olmalı ki saflığının, beyazlığının ve narinliğinin yanında masalsı bir anlatım ile kurtarıcı rolü üstlenerek falın iyi olarak yorumlanmasını sağlar. Saflığın, beyazlığın ardında zor durumda kalmış birinin kurtarılması bir noktada beyazlık ve iyilik ile birleşerek kuğuda sembolize edilmiştir.

15. *kumursga* “karınca” : (Clauson, 1972: 628)

İrk Bitig'de 37. falda karşımıza çıkan karınca, güçlü- zayıf tezatlığını anlatmaktadır.

Bir karı öküzüg bilin biç kumursga yimiş. Kamşayu umatın turur tir. Ança bilingler: Yablak ol. “Yaşlı bir öküzü, bir karınca, belini biçerek yemiş. Öküz yerinden kımıldayamadan duruyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.” Güçlü durumdaki öküzün, zayıf konumundaki bir karınca tarafından yenilerek hareket edemez duruma gelmesi falın kötü olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Bu noktada karınca, küçük görülerek, zayıf görülerek göz ardı edilmiş olabilir. Bu yüzden insanlara, küçük görülerek aşağılan durumların, şeylerin ya da kimselerin günü geldiği zaman zayıflıklarının onları güçlü duruma getireceği karınca üzerinden anlatılarak sembolize edilmiştir.

16. kuş “kuş” : (Clauson, 1972: 670)

Irk Bitig'de ve diğer anlatılarda kuş, türünün tamamını karşılayan bir hayvan olarak kullanılmaktadır. Irk Bitig'de kara kuş, kuğu kuşu, toğan kuş, turna kuşu, kuş yavrusu şeklinde geçmektedir. ⁷ Kuş, Eski Uygurcada, Budizm'de ve anlatılarda benzetme yolu ile kullanılmıştır. Budizm'de kuş, altı duyu organı için kullanılmıştır ki bu altı duyu organı günaha sevk eden unsurlar olarak kabul edilmiştir (Tokyürek, 2013: 233- 234). Bunun sebebinin ise bu altı duyu organının kuşlar gibi hareketli olduğundan dolayı günaha meyillendirdiği yönündedir. Ayrıca kuşdili konuşma ve kuşdilini öğrenmek oldukça önemlidir (Ögel, 1995: 547; Tokyürek, 2013: 233- 234). Kuşlar hayvan hayat şeklinde doğdukları için acı çekerler ve bu yüzden Buddha tarafından kurtarılmayı beklerler (Tokyürek, 2013: 233- 234). Altay ve Kuzey Türk destanlarında kuş, Tanrı'nın elçisi olarak geçmektedir (Ögel, 1995: 548). Bir türün tamamını karşılayan kuş öğretiler, anlatılarda, mitolojilerde hep var olmuştur. Kimi kuş narinliği, kimi kuş küçüklüğü, kimi kuş gücü ile her zaman kendini var etmiş ve anlatılagelmiştir. Irk Bitig'de geçen kuşlar da madde başı olarak anlatılmış ve ırklarda hangi anlamda bir durumu sembolize edildiği ayrı ayrı işlenmiştir.

17. kuzgun “kuzgun, kara karga” : (Clauson, 1972: 682)

Irk Bitig'de kuzgun, karga veya kuzgun olarak anılmakla birlikte hayvan hayat şeklinde doğmuş ve cahil olarak gösterilmiş bir hayvandır (Tokyürek, 2013: 235). Eski Uygurcada ve Buddha felsefesinde benzetme unsuru olarak kullanılmış ve altı duyu organına benzetilerek günah unsuru olarak kabul edilmiştir (Tokyürek, 2013: 235). *Bkz. kuş*. Kuzey- Türk masallarında karga, hainlik ve kıskançlık sembolü olarak gösterilirken bu sebeplerden ötürü Anadolu'da da pek sevilen bir hayvan değildir (Ögel, 1995: 557). Çin kültüründe kuzgun ise karşımıza güneş ile olan ilgisi ile çıkmaktadır. Bu kültürte; kuzgunun, insanın yaşamını tehdit edecek kadar ısı üreten on güneş kuzgunundan bahsedilir ki bunlardan dokuzu gökten düşürülmüştür fakat bir tanesi varlığını sürdürmektedir (Eberhard, 2000: 193). Karga cahil olarak gösterilirken kuzgun ise cehennemde günahkâr canlıları cezalandıran varlık olarak sayılmaktadır (Tokyürek, 2013: 235).

Kuzgunug ıgaçka bāmīş. “Katıgtı bā, edgüti bā!” tir. Ança bilingler: “(Bir) kuzgunu ağaca bağlamışlar. Sıkı bağla, iyi bağla, der. Öylece biliniz: “Irk Bitig'in 14. ırkında geçen kuzgunun, ağaca sıkı bağlanması gerektiği vurgulanıyor. Bundan dolayı kuzgunun bu ırkta, kötü bir rol üstlenen bir konumu sembolize ettiği görülüyor. Falın ayrıca yorumsuz bırakılması da bir soru işareti yaratsa da kuzgun hayvan sembolizminin verdiği anlam, falın kötü olarak da yorumlanabileceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Seçkin tarafından da kuzgunun, ağaca sıkı bağlandığından dolayı hareketsiz kalacağı vurgulanmış ve hareketsiz kalan canlının da işlevini yerine getiremeyeceği sonucuna ulaşarak fal kötü yorumlanmıştır (Seçkin, 2015: 1448).

Kul sabı begiñgerü ötüñür, kuzgun sabı tenğrigerü yalbarur. Üze Tenğri eşidti, asra kişi bilti tir. Ança biling: Edgü ol. “Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı'ya yakarıştır. (Bunları) yukarıda Tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.”

Kuzgunun geçtiği bir diğer 54. ırkta ise fal iyi olarak yorumlanmıştır. Eberhard, kuzgunu dindar bir kuş olarak nitelendirmiştir ((Eberhard, 2000: 194). Bu açıdan

⁷ Detaylı bilgi için bkz. “11. kara kuş “kartal”.

bakıldığı zaman 54. ırkta insanların isteklerinin, dualarının hep güçlü olan birinden yani Tanrı'dan yerine getirilmesi istendiği vurgulanmaktadır. Bir kölenin ondan daha güçlü olan birinden, beyinden yardım istemesi, dindar bir kuş olarak yorumlayabileceğimiz kuzgunun Tanrı'ya yani güçlü olan bir varlığa yakarışları, istekleri söz konusudur. Kuzgunun bu ırkta, birincil bir kahraman değil, yaradılışının ve getirdiği anlamları sembolize eden bir karakter olarak görülmektedir.

18. öküz “öküz” : (Clauson, 1972: 120)

Öküz ismine, Runik harfli metinlerden sadece Yenisey yazıtlarında ve Irk Bitig'de rastlanmaktadır ve daha sonrasında Uygur metinleri ve Karahanlı metinlerinden itibaren sıkça kullanıldığı görülmektedir. (Abik, 2009: 26; Aydın, 2016: 35). Eski Türklerde öküz, alplık ongunu olmakla birlikte bazı Türk boylarının da öküzden türediğine inanılmaktadır (Yener, 2019: 148). Yak öküzü kuyruğu, tuğlarda egemenlik simgesi olarak görülürken ayrıca öküz, kurban edilme ritüellerinden dolayı da bir yer unsuru olarak kabul edilmiştir (Yener, 2019: 148).

Irk Bitig'de öküz, 25. ve 37. fallarda geçmektedir. Her iki fal da kötü yorumlanmakla birlikte öküzün güçlü bir hayvan olmasına rağmen her iki durumda da çaresiz kaldığı görülmektedir. 25. ırkta *“İki öküzü bir sabana koşmuşlar. (Öküzler) kımlıdayamadan duruyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür.”* şeklinde geçerken 37. ırkta *“Yaşlı bir öküzü, bir karınca, belini biçerek yemiş. Öküz yerinden kımlıdayamadan duruyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.”* olarak geçmektedir. Dolayısıyla her iki falda da aslında bir egemenlik simgesi ve gücü değil yerde kurban edilme ayınlarına bağlı olarak öküzün, çaresiz durumda olduğu ve bir nevi gözden çıkarıldığı durumu sembolize edilmiştir.

19. tabışgan “tavşan” : (Clauson, 1972: 447)

Eski Türk yazıtlarında hayvan adı ve yıl adı olarak tanıklanmıştır (Aydın, 2016: 38). Tavşanın ay ile olan bağlantısı çeşitli kültürlerde kendini gösterirken, bir şamanın tavşan avlaması gökyüzüne yapacağı yolculuğu anlatmaktadır (Tokyürek, 2013: 264-265). Tavşan, Budizm'de dini bir terim olarak karşımıza çıkarken fedakâr ve özverili bir hayvan olarak kabul edilmiştir (Tokyürek, 2013: 264-265). Kaynaklarda tavşan boynuzu olarak geçen ifade, Tanrılar ülkesine ulaşmak için bir merdiven olarak sembolik anlamda kullanılan bir ifadedir. Ayrıca tavşanın tüyü, kendisini koruyan bir deri tabakası olduğundan tavşan için ayrıca önemlidir ki Eski Uygurca tıp metinlerinde tüyünden de yararlandığı görülmektedir. On İki Hayvanlı Türk takviminde tavşan yılında, hükümdarlar adalefli, ülke barış içinde ve çok yağmur yağmasından dolayı ülke bereketli olur (Kabadayı 2007: 195-196).

Togan kuş tengriden kodı tabışgan tipen kapmış. Togan kuş tırngaki suçulunmuş yana tutinmiş. Togan kuşung tırngaki ügüşüpen kalıyu barmış, tabışgan terisi üngüşüpen yügürü barmış. Antag tir. Ança bilingler: Yabız ol. “Bir şahin (İşte) bir tavşan! diyerek göklerden aşağı inmiş ve (tavşanı) kapmak istemiş. (Bu arada) şahinin pençeleri yolunmuş ve sıyrılmış. Şahin pençeleri yolunmuş olarak uçup gitmiş, tavşan derisi soyulmuş olarak koşup gitmiş. (Fal) böyle diyor. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.”

Irk Bitig'de 44. falda geçen tavşanı, güç bir durumla karşı karşıya kaldığını görmekteyiz. Özellikle tüylerinin tavşan için bir sembol haline gelmesi durumu ortadayken falda tüylerinin zarar görmesi sonucu güçsüz bir duruma düştüğünün

göstergesidir. Şahin ile girdiği savaşta yara alarak güçsüz duruma gelen tavşanın, sembolik olarak onu koruyan tabakanın zarar görmesi ile falın kötü olarak yorumlandığı görülmektedir.

20. tebe “deve” : (Clauson, 1972: 447)

Türk mitolojisinde, Eski Türklerde hatta daha sonraki Selçuklu, Osmanlı gibi dönemlerde deve, her zaman önemli bir hayvan olarak görülmüştür. Irk Bitig’de deve; *buğra* “erkek deve”, *iñen* “dişi deve”, *titir* “dişi deve” gibi sözcüklerle görülmektedir. Türk mitolojisinde alpik sembolü olarak görülmekle beraber özellikle *buğra* “erkek deve”ler töz olarak kabul edilmekteydi (Çoruhlu, 2002:146). “Bazı Şamanist inançlarda savaş Tanrısı, Kızagan Tengre’nin Altaylı kamlar tarafından kırmızı yularlı erkek deve sırtında bir Tanrı olarak tasvir edildiği görülür (Özkartal, 2012: 70)”. Devenin zaman zaman bir hükümdarlık sembolü olarak görülmesi onun bazı metinlerde kanatlı olarak tasvir edilmesindedir (Çoruhlu, 1999:165–166). *Buğra*, “*damızlık deve*” olarak da geçmekle beraber Irk Bitig’de hayvan adı olarak kullanılmasına rağmen, Eski Runik yazı ile yazılan metinlerde kişi adı olarak kullanılmıştır (Roux, 2002: 187; Aydın, 2016: 22- 23). *buğra* “erkek deve” ve *iñen* “dişi deve” 5. ırkta geçerken; *titir* “dişi deve” ise 20. ırkta görülmektedir. Deve; eski anlatılarda, destanlarda farklı şekillerde fakat her zaman güçlü ve önemli bir hayvan olarak çıkmıştır. Orta Asya tarihinde deve yetiştiriciliğinin çok önemli olması, Eski Türklerdeki ozanların kopuzlarının deve derisinden yapılmış olması ve develerin kurban edilmesi gibi birçok olay devenin önemini ortaya koymak açısından önemlidir (Ögel, 1995: 538- 541).

Beg er yuntıngaru barmış: Āk bisi kulunlamış. Altun tuyuglug adgırlık yaragay. Tebesıngerü barmış: Ürüñ ingeni botulamış. Altun budl(a)lug buğralık yaragay. Ebiñgerü barmış: Üçünç kunçuyı urılanmış. Beglik yaragay, tir. Mengilig beg ermiş. [Ança bilingler:] Anıyg edgü ol. “. Bey atlarına doğru gitmiş. (Bakmış ki) at kısırağı yavrulamış. (Bu taya) altın toynaklı bir aygır olmak yaraşır (diye düşünmüş). (Bey bu kez) develerine doğru gitmiş. (Bakmış ki) beyaz dişi devesi yavrulamış. (Buna) altın burunsalıklı buğra olmak yaraşır (diye düşünmüş). (Bey bu kez de) evine doğru gitmiş. (Bakmış ki) üçüncü prensesi (bir) oğlan doğurmuş. (Buna da) beylik yaraşır (diye düşünmüş), der. (Anlaşılan) mutlu (bir) bey imiş. Öylece biliniz: (Bu fal) çok iyidir.” 5. ırkta hem erkek deve hem de beyaz dişi deve geçmektedir. Bu ırkta, her kişinin ya da hayvanın sembolik olarak bir görevi vardır ve bu görevleri yerine getirmek için uğraşmaktadırlar. Beyaz dişi devenin de doğuracağı yavrunun bir buğra olacağı anlatılmaktadır. Sonuç olarak deve üzerinden herkesin belli bir görevi olduğu ve bu görevi için uğraştı bunun sonucunda da iyiye ve güzel olan her şeye ulaşıldığı sembolize edilmiştir.

Titir buğra men. Ürüñ köpükümin saçar men. Üze teñgrike tegir, asra yirke kirür tir. Udıgımag odguru, yatıglıg turguru yoryur men. Ança bilingler: Edgü ol. “Dişi deve(li) (bir) erkek deveyim. Ak köpüklerimi (ağzımdan) öyle saçarım (ki) yukarıda göklere erişir, aşağıda yer(in dibin)e girer. Uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırıyorum. Onca güçlüyüm Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” 20. ırkta ise devenin güçlü olduğu bir konum aktarılmıştır. Söylenmek istenenler ak köpük ile metafor haline getirilmiş, yerde ve gökte sözünün işitildiğini ve bunun sonucunda uyuyanları uyandırarak yani bir uyarıcı güç halinde güçlü olduğu sembolize edilmiştir.

Tebe titigke tüşmiş. Basınu yimiş. Özin tilkü yimiş tir. Ança bilingler: Yab[!]ak ol. “Bir deve bir bataklığa düşmüş. Bata bata (yine) yemeye devam etmiş, (fakat) kendisini (de) bir tilki yemiş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.” 46. ırkta ise devenin içine düştüğü durumda ısrarcı olması anlatılmıştır. Açgözlülüğün, içinde düştüğü kötü durumdan kurtulmak yerine bu durumda ısrarcı olmanın yarattığı olumsuz durum deve üzerinden sembolize edilmiştir.

21. *tilkü “tilki”* : (Clauson, 1972: 498)

Vahşi bir hayvan olarak görülen tilki, Irk Bitig’de 46. falda geçmektedir. Tilki, Çin mitolojisinde kurnazlığı, uzun ömrü ve iyi şansını temsil ederken Türklerde kurnaz bir hayvan olarak nitelendirilmekle beraber, Eski Uygurca metinlerde atasözü olarak kullanılmış ve Buddha kültürünün ahlaki öğüt verme noktasının da karakteristik özelliklerinden biri olmuştur (Stebleva, 2011: 202; Tokyürek, 2013: 246; Yener, 2019: 149- 150). Altay ve Yakut Türklerinde *töz* olarak kullanılmış ve *hayvan ata* olarak kabul edilmiş tilkinin, Şamanlar arasında da postunun kullanıldığı görülmektedir (Yener, 2019: 149- 150). Ayrıca anlatılarda, hikâyelerde kötü ruhlarm kendilerini avlamak isteyen avcıları, tuzağa düşürmek için *kara tilki* donuna girdikleri de görülmektedir (Yener, 2019: 149- 150). Kaşgarlı Mahmut’un Divan adlı eserinde kinayeli bir şekilde kız çocuklarının tilkiye benzetildiği görülür ki bu İslamiyet’ten sonra tilkinin kurnazlık, korkaklık gibi özelliklerle bağdaştırıldığına da bir göstergesidir (Çoruhlu, 2002: 157).

Tebe titigke tüşmiş. Basınu yimiş. Özin tilkü yimiş tir. Ança bilingler: Yab[!]ak ol. “Bir deve bir bataklığa düşmüş. Bata bata (yine) yemeye devam etmiş, (fakat) kendisini (de) bir tilki yemiş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.” 46. ırkta tilki, ana karakter olarak değil ana karakteri avlayan bir hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Kurnazlığı ile bilinen tilkinin, batakılıkta olan devenin açgözlülüğü ve hırsının kurbanı olması sonucu deveyi yemesi ile son bulan ırkta, tilkiye atfedilen özelliklerle mi bu sonucu ulaşıldığı biraz muallaktır. Bu ırkta verilmek istenen, devenin yaşadığı hırs ve bunun kötü sonucudur. Burada tilki kurnazlığı ile değil tilkiye yüklenen kurnazlık sembolik ifadesi ile kötü olarak anılan bir hayvanın verilmek istenen mesajda kullanılmasıdır.

22. *togan kuş “doğan, şahin”* : (Clauson, 1972: 470)

Eski Runik yazılı metinlerde Yenisey ve Kırgızistan bölgesi yazıtlarında üç kez tanıklanmıştır (Aydın, 2016: 39). Togan kuş özellikle Altay Türkleri, Macarlar ve Kırgızlar arasında önemli bir yer tutan hayvandır. Macar Kralı Almos’un annesi bir doğandan hamile kalmaktadır veya Atilla’nın kalkanı üzerinde bir doğan resmi vardır ve bir Kırgız ailesi doğandan türemektedir (Ögel, 1993: 590- 592). Birçok efsane, destan ve anlatıda karşımıza çıkan togan kuş, Oğuz boyları arasında da önemlidir ki ongunları doğan türlerinden meydana gelmekteydi (Ögel, 1993: 592). Irk Bitig’de sandal ağacı üzerinde oturan bir togan kuş, avlanmaya giden togan kuş, yine avlanmaya giden fakat zor bir durumda kalan togan kuş ve kayalıklara oturmuş ak boyunlu bir gri togan kuş olmak üzere dört ırkta geçen şahin kuşu görmekteyiz. Irk Bitig’de ayrıca *kekük* “bir tür doğan veya kartal” olarak geçen bir hayvan daha bulunmaktadır ve bu 23. falda karşımıza çıkar. Tokyürek tarafından bu kuş, çekik kuşu olarak da ele alınmıştır (2013: 228- 229). Bkz. 8. *çekik* “toygarkuşu”

Togan ügüz kuşu kuşlayu barmış. Utru talım kara kuş kopupan barmış tir. Ança bilingler: Yablak ol. “Bir şahin, su kuşu avlamaya gitmiş. (Ama) yırtıcı bir kartal

yerinden uçup karşısına çıkmış, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.” 43. ırkta geçen ve ana karakter olarak karşımıza çıkan şahin kuşunun ava giderken avlanma şeklinde bir durumla karşı karşıya kaldığı gözlenmektedir. Amacına ulaşmak için yola çıkan şahinin, amaca ulaşamaması durumu kötü olarak yorumlanmış ve sembolize edilmiştir.

Togan kuş tenğriden kodı tabışgan tipen kapmış. Togan kuş tırngakı suçulunmış yana tütünmiş. Togan kuşunğ tırngakı ügüşüpen kalıyu barmış, tabışgan terisi üngüşüpen yügürü barmış. Antag tir. Ança bilingler: Yabız ol. “Bir şahin (İşte) bir tavşan! diyerek göklerden aşağı inmiş ve (tavşanı) kapmak istemiş. (Bu arada) şahinin pençeleri yolunmuş ve sıyrılmış. Şahin pençeleri yolunmuş olarak uçup gitmiş, tavşan derisi soyulmuş olarak koşup gitmiş. (Fal) böyle diyor. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.” 44. ırkta ise, pençeleri ile hayatta kalan ve avlanan şahinin onu güçsüz duruma düşürecek şekilde zarar görmesi ele alınıyor. Şahin içine düştüğü durum, ona zarar gelmesi ise sembolize edilmiş ve fal kötü olarak yorumlanmıştır.

4. ve 64. fallarda ise kayalık ya da sandal ağacı üzerine oturmuş olan şahinin mutlu olduğundan bahsedilmektedir. Seçkin, Şamanların diğer insanlardan üstün olabilmelerini, Tanrı ile kurabildikleri iletişim gücüne bağlamaktadır ki bu da Tanrı'ya hizmet eden hayvanlar aracılığı ile olmaktadır (Seçkin, 2015: 1439). Bu noktada Şamanlara göre güçlü olmak Tanrı ile olan bağlantıya bağlıydı ve hayvanlarla kurdukları bu iletişim bunun bir sonucudur. Burada şahin kuşunun mutlu olması aslında bir Şamanın şahin ile kurduğu bağ ve Tanrı ile iletişime geçmesi ve bunun sonucunda mutlu olmasına bağlanabilir. Bu durum da şahin kuşu ile sembolize edilmiştir.

23. toñuz “domuz” : (Clauson, 1972: 527)

Türklerde domuz, İslamiyet öncesinde ve sonrasında iyi bir yer tutmamaktadır. Domuz yemeyen Türklerde kötü ruhları ve kötü şeyleri sembolize eden bir hayvan olarak geçmekle beraber dokunulmasına bile kesin bir yasakla belirlenmiştir (Ögel, 1995: 541; Boratav, 2012: 73). Şaman dualarında bir canavar olarak geçen *Erlik'in* yaban domuzuna benzeyen azı dişleri olduğu söylenmektedir (Çoruhlu, 2002: 53). Hayvan cini olarak anılan *Korşak'in*, eşek, köpek, domuz, keçi gibi hayvan kılıklarına girerek insanları kaçırdığı ve yuttuğuna inanılmaktadır (Yener, 2019: 150). Eski Türklerde, On İki Hayvanlı Türk takviminde *domuz yılı* bulunur. Bu yılda kar ile birlikte soğğun ve huzursuzlukların baş gösterdiği ve buna bağlı olarak halkın zor durumda kalarak göç etmek zorunda kaldığı görülür (Roux, 2011: 148). Eski Uygurcada domuz, hayvan hayat şeklinde doğan, bu hayatında acı çeken ve etinden faydalanılan bir hayvan olarak görülmektedir ayrıca eski Uygur tıp metinlerinde de adı geçmektedir (Tokyürek, 2013: 247). Türklerde olumsuz olarak görmemize rağmen Kırgızların dişi domuzdan türediklerin anlatan ve Buryatların domuzu ata hayvan olarak kabul ettikleri efsaneler de vardır (Roux, 2005: 291). Fakat bu efsanelerin çeviri metin olduğu ve bunun göz ardı edilmemesi gerektiği Tokyürek tarafından belirtilmiştir (Tokyürek, 2013: 247). Ayrıca sadece Tunguzlarda bazen tek başına bazen de atla beraber domuzun kurban edildiği görülmekteydi (Roux, 2002: 193).

Adıglı toñuzlı ārt üze sokuşmış ermiş. Adıgıñ karnı yarılmış, toñuzunğ azığı sınmış tir. Ança biling: Yablak ol. “(Bir) ayı ile (bir) domuz (bir) dağ geçidinde çarpışmışlar imiş. Ayının karnı yarılmış, domuzun azı işleri kırılmış, der. Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür.” 6. ırkta geçen domuz, güçlü bir rakip ile karşılaşmaktadır. Fakat

her ikisi de girdikleri bu çekişmede zarar görmüşlerdir. Domuzun bir ana karakter olarak azı dişlerinin zarar görmesi onu güçsüz duruma düşürmüştür. Erlik'in azı dişlerinin şaman dualarında yaban domuzuna benzemesi bir noktada Irk Bitig'in Şamanizm ile bağlantısını da ortaya koymaktadır. Türkler başlangıçtan beri domuz eti yemedikleri için kötü bir ruh, yırtıcı bir hayvan olarak kabul görmektedir. Dolayısıyla bu ırkta da kötü bir hayvan olarak sembolize edilmiş ve fal kötü olarak yorumlanmıştır.

24. *turña kuş* “turna” : (Clauson, 1972: 551)

Eski Türk yazıtlarından Abakan yazıtında bir kez tanıklanmıştır (Aydın, 2016: 41). Irk Bitig'in 61. ırkında geçen örneğini, en eski örnek olarak kabul eden de olmuştur (Clauson, 1972: 551b). Eski Uygurcada yaygın bir kullanışı olmamakla birlikte, Çin mitolojisinde uzun ömrü simgelemektedir (Eberhard, 2000: 307- 308; Tokyürek, 2013: 239- 240). Turna, Başkurtların taptığı ve çok sevdiği bir kuş olmakla birlikte, Türklerde, genç evli kadını simgelemektedir (Roux, 2002: 197). Anadolu'da haberci olarak bilinmekle beraber Tanrı'nın elçisi olarak da kabul görürler (Ögel, 1995: 553). Bu derecede iyi anlamları olan turna kuşunun, bazı anlatılarda hilekâr ve yalancı kişilerin göğüslerinin “*turna gibi göğüslü*” ifadesi ile teşbih sanatıyla kullanıldığı da görülmektedir (Ögel, 1995: 553). Nasıl ki Kırgızların domuzdan türediklerine dair bazı efsaneler varsa ve bunların çeviri metin olduğu göz ardı edilmemeliyse aynı durum turna kuşunun kötü bir hayvan olarak sembolize edildiği anlatılarda da geçerli olmalıdır.

Turña kuş tüşnekinġe konmış. Tuymatın tuzakka ilinmiş. Uça umatın olurur tir. Ança bilingler: Yab[l]ak ol. “Turna kuşu tüneğine konmuş. Farkına varmadan tuzağa takılmış, uçamadan oturuyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.” 61. ırkta turna kuşunun, tuzağa takıldığı ve bu durumdan dolayı güçsüz duruma geldiği ifade edilmektedir. Eğer, turna kuşunu bir haberci olarak yorumlarsak burada sembolize ettiği anlamı yerine getirememekte ve bu yüzden fal kötü yorumlanmaktadır.

25. *üpgük* “ibibik, hüthüt kuşu” : (Clauson, 1972: 9)

Irk Bitig'de 21. ırkta geçen üpgük, Eski Uygurca metinlerde genellikle doğa tasvirlerinde kullanılmış ve tıp metinlerinde geçmektedir (Tokyürek, 2013: 238). *Karı üpgük yıl yarumazkan etdi. Ödmeng, körmeng, ürküt[m]eng tir. Ança biling: [edgü ol.]* “Yaşlı hüthüt (kuşu) (yeni) yıl (sabahı daha ortalık) ağarmamışken öttü. Heyecanlanmayın, bakmayın, ürkütmeyin, der. Öylece bilin:” Yorumsuz olarak bırakılmış olan 21. ırkta hüthüt kuşunun daha sabah olmadan öttüğü görülmektedir. Bir kuşun kendine has özellikleri ve bunları yerine getirebilmesi iyi olarak yorumlanabileceğinden hüthüt kuşunun, burada yeni yıl ile güzel şeylerin olabileceğini sembolize ettiği düşünülebilir. Hüthüt kuşu, ana karakter olarak ele alınmakla beraber onu heyecanlandırmamak ve ötüşünü devam ettirmesi için de başka bir kişiye(lere) seslenilmektedir. Bu yüzden kuşun ötmesinin devam etmesi istendiğinden ve kuş da bunu gerçekleştirdiğinden dolayı falı iyi olarak yorumlayabiliriz.

26. *yılan* “yılan” : (Clauson, 1972: 930)

Eski Türk yazıtlarında yılan, dört kez geçmiş olup hayvan olarak değil On İki Hayvanlı Türk takvimindeki yılan yılı olarak tanıklanmıştır (Aydın, 2016: 41). Yılan, Eski Türk inanışlarında Erlik ile anıldığı için genellikle ölümün ve karanlığın

sembolize ettiği bir hayvandır. Türklerde olumsuz anlamları ile karşımıza çıksa da diğer kültürlerin etkisi ile bazen olumlu anlamlar da kazanmıştır. Türk kozmolojisinde kuzey yönünü temsil eden yılan, ayrıca yedişer yıldızdan oluşan bir yıldız kümesini temsil eder ve On İki Hayvanlı Türk takvimindeki yılan yılında kıtlık olur, insanlar arasında çekişmeler yaşanır ve doğan çocukların bazıları iyi huylu bazıları ise kötü huylu olur. Yılan, aşağı ve kötü canlılar arasında sayılır ve günahkâr olan canlıların bu hayvanlar arsında doğduğuna inanılır. Eski Uygurcada yılan zehrinin ihtirası ifade ettiği görülür. Vücudun dört elementi olarak kabul edilen su, ateş, hava, rüzgâr; dört yılan imgesi olan cehalet, şehvet, öfke ve kibir ile sembolize edilir. Asya ve Mezopotamya kültürlerinde koruyucu özelliği ile sağlık sembolü olarak kullanılan yılan, Anadolu’da bu bahsedilen kültürlerin etkisiyle kötülük sembolü olmaktan çıkmıştır. Ejderha ile akraba olduğu söylenen yılanın bazı noktalarda daha üstün olduğu düşünülür ki Bulgarların yılanı öldürmemesi ya da Başkurtların on iki tanrısından biri olarak kabul edilmesini bu düşüncenin bir sonucu olarak gösterebiliriz. (Çoruhlu, 2002: 511- 513; Tokyürek: 268- 270, 2013; Yener, 2019: 150).

Altun başlıg yılan men. Altun kurugsakımın kılıcın kesipen özüm[in] yul [in]intin, başımın yul ebintin tir. Ança bilingler: Yablak ol. “Altın başlı yılanım. Altın kursağımı kılıç ile keserek nefsimi kopar ininden, başımı kopar evinden, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.” 8. ırkta geçen yılan, altın başlı olarak tasvir edilmiştir. Fakat ne kadar altın başlı da olsa alması da olsa alması da olsa darbe sonucu yaşayamayacak bir duruma gelmektedir. Kötü anlamlar ile sembolize edilen yılanın, bu falda da yaşadığı olumsuzluk ile güçsüz duruma geldiği ve falın da buna paralel olarak kötü yorumlandığı görülmektedir.

SONUÇ

Hayvan adları, tarihsel Türk dili metinlerinde gerçek anlamlarıyla kullanılmıştır. Irk Bitig’de geçen tüm hayvan adları da gerçek anlamına bağlı olarak sembolik anlam kazanmıştır. Eserde var olan çeşitli işaretlerin sembolik değer taşıması ve insanın kendi durumunu izah etmek için zihninde çeşitli kavramları sembolize ederek kullanmasından dolayı hayvan adları, taşıdıkları anlamlar açısından büyük önem taşımaktadır. Özellikle hayvan adlarının sembolik değerleri üzerinden insanların gelecek ile ilgili beklentileri, umutları, içinde buldukları ve bulunacakları durumlar iyi ve kötü bağlamında değerlendirilmiştir.

Aşağıdaki tabloda hayvan adları, sembolize ettiği anlamlar ve geçtiği ırklar değerlendirilmiştir.

HAYVAN ADI	SEMBOLİZE ETTİĞİ ANLAM	ADININ GEÇTİĞİ IRK
<i>adğır</i> “aygır”	Koruyucu, yardımcı, yol gösterici.	IB, 56
<i>adıg</i> “ayı”	Kötülük, aptallık.	IB, 6
<i>amğa</i> “yaban keçisi”	Hükümdarlık sembolü, iyilik.	IB, 49
<i>at</i> “at”	Koruyucu, yardımcı, yol gösterici, Gök Tanrı simgesi.	IB, 11; IB, 16; IB, 17; IB, 19; IB, 24; IB, 35; IB, 39; IB, 50; IB, 55
<i>bars</i> “pars, kaplan, leopar”	Güç, yiğitlik.	IB, 10; IB, 31; IB, 49; IB, 67
<i>boymul toğan</i> “bir tür doğan”	Han sembolü, güç, don değiştirme.	IB, 4

böri “kurt”	Yol gösterici, ortak ata, kurtarıcı.	IB, 27
çekik “toygar kuşu”	Etinin kutlu olması.	IB, 23
elik “erkek ceylan”	Av hayvanı.	IB, 63
iinek “inek”	Güç, verimlilik, annelik, temizlik.	IB, 41; IB, 41 (buzağı)
kara kuş “kartal”	Kutsal, Türk boylarının simgesi, Gök Tanrı sembolü, Tanrı ile iletişim kurma, göğü koruma.	IB, 3; IB, 43; IB, 51
kiyik “yaban hayvanı, geyik”	Ata hayvan, Gök Tanrı ile iletişim, yer veya göğün sembolü, hükümdarlık sembolü.	IB, 15; IB, 31; IB, 45; IB, 49; IB, 60; IB, 62; IB, 63
koñ “koyun”	Korkaklık, zayıflık.	IB, 27; IB, 29
kuğu “kuğu”	Beyazlık, saflık, kalp temizliği.	IB, 35
kumursğa “karınca”	Güçlü, zayıf tezatlığı.	IB, 37
kuş “kuş”	Tanrı elçisi, küçüklük, narinlik, güç.	IB, 3; IB, 4; IB, 15; IB, 35; IB, 43; IB, 44; IB, 51; IB, 56; IB, 61; IB, 64
kuzgun “kuzgun, kara karga”	Cahillik, hainlik, kıskançlık.	IB, 14; IB, 54
öküz “öküz”	Alplık ongunu, egemenlik simgesi, kurban edilme.	IB, 25; IB, 37
tabışğan “tavşan”	Fedakârlık, özveri, Tanrılar ülkesine ulaşmak için bir merdiven.	IB, 44
tebe “deve”	Alplık, hükümdarlık sembolü, güç.	IB, 5; IB, 20; IB, 46; IB, 60
tilkü “tilki”	Kurnazlık.	IB, 46
toğan kuş “doğan, şahin”	Ata hayvan.	IB, 4; IB, 23; IB, 43; IB, 44; IB, 64
toñuz “domuz”	Kötü Ruh, uğursuzluk.	IB, 6
turña kuş “turna”	Tanrı elçisi, haberci.	IB, 61
üpgük “ibibik, hüthüt kuşu”	İyilik, güzellik.	IB, 21
yılan “yılan”	Karanlık, ölüm.	IB, 8

Kaynakça

- Abik, D. A. (2009). Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları. *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, □. 33/1.
- Aydın, E. (2016). Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 1, 1- 51.
- Aydoğanlar, E. (2012). Irk Bitig’de Hayvan Adları ve Hayvanlarla İlişkili Kavramlar. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2 (1), 27- 30.
- Boratav, P. N. (2012). *Türk Mitolojisi Oğuzların, Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. (Çev. Özbay, R). Ankara: Bilge Su.
- Boratav, P. N. (2016). *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*. Ankara: Bilge Su.
- Campbell, J. (1998). *Doğu Mitolojisi, Tanrının Maskeleri*. (Çev. Emiroğlu, K). Ankara: İmge Kitabevi.

- Çınar, A.K. (2016). Bozkır Kültür ve Çevresinde Kurt ve Adlandırması. *□appadocia Journal of History and Social Sciences* 6, 1-11.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-□entury Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Çoruhlu, Y. (1995). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. İstanbul: Seyran Kitap.
- Çoruhlu, Y. (1999). *Türk Mitolojisinin AB□'si*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul Kabalcı Yayımevi.
- Eberhard, W. (2000). *Çin Simgeleri Sözlüğü*. (Çev. Kazancıgil, A ve Bereket, A). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Efe, K. (2018). Eski Türkçe Döneminde Hayvan Türlerinin Adlandırılması. *International Journal of Languages Education and Teaching*, 6, s. 329- 352.
- Ercilasun, A. B. (2005). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2011). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, M. (1977). Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar. *TDAY Belleten*, ss. 87- 119.
- Esin, E. (1979). *Türk Kosmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Gabain, A. V. (1968). Renklerin Sembolik Anlamları. (Düz. Tezcan, S). *AÜDT□F Türkoloji Dergisi*, 3(1), 107- 113.
- Hamilton, J. (1975). Le colophon de L'Irç-bitig. *Turcica, 1, Paris-Strasbourg*, s. 12-13.
- İnan, A. (2006). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kabadayı, O. (2007). *Eski Türkçede Gökbilimi (Astronomi) Terimleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kaşgarlı, M. (2006). *Divanü Lügat- it Türk*. (Çev. Atalay, B). Ankara: TDK Yayınları.
- Kaya, C. (2008). Irk Bitig'de Falcılık, *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler* içinde (359- 368) Gürsoy, E ve Şahin, N. E.
- Kekevi, İ. (2018). Irk Bitig'deki Anlam ve Bildirişim Üzerine. *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*.
- Koçak, R. (2020). Mitolojik Tasavvurlar Bağlamında Türkmen- Sahra Türkmenleri Masallarında Hayvan Sembolizmi. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 21/8.
- Kumru, C. (2017). Eski Türk Kültüründe Kartal Simgesi. *I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu*. (Ed. Gül, O.K. ve Çakmacı, C.C). Antalya.
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş I*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, (2b)*. Ankara: Türk Tarik Kurumu.
- Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi I*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özkartal, M. (2012). Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış (Dede Korkut Kitabından Örnekler). *Milli Folklor*, 94/ 24.
- Potapov, L.P. (2012). *Altay Şamanizmi*. (Çev. Ergun, M.) Konya: Kömen Yayınları.
- Roux, J. P. (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (Çev. Kazancıgil, A). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. (Çev. Kazancıgil, A. ve Arslan, L). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, J.P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. (Çev. Sağlam, M.Y). Ankara: Bilge Su.
- Sebzecioğlu, T. (2016). Irk Bitig'de Sembollerle Kodlanmış Türk Töresi ve Bilgelik Yolu. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/3. s. 121- 144.

- Seçkin, K. (2015). Irk Bitig: Toplumsal İyi Toplumsal Kötünün İnşasında İdeolojik Bir Fal Kitabı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/4*, s. 1433-1450.
- Sinor, D. (2003). *İç Asya Kavramı, Erken İç Asya Tarihi* içinde (11- 32). (Çev. Serer, R). İstanbul: İletişim,
- Stebleva, Ğ. V. (2011). Eski Türkçe Fal Kitabı Irk Bitig’de Sembollerin Kavramsal Temeli. (Çev. Usta, H. İ.). *Türkoloji Dergisi*, *İlt 14* (1), s. 195-212.
- Tekin, Talat. (2017). *Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tokyürek, H. (2013). Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları. *TÜBAR-XXXIII-/33*, 221- 281.
- Uyanık, A. S. (2021). Irk Bitig’de Karakuş, Kartal, Garuda Üzerine. *International Journal of Old Uyghur Studies*, *3/2*, 217-238
- Yener, M. L. (2019). Kutadgu Bilig’deki Hayvan Adları ve Türklerde Hayvan Sembolizmi. *Yeni Türkiye Dergisi/ 105*, 139- 179.